

A RÉGI MAGYAR ÉS TÖRÖK HADVISELÉS.

Azon ismeretre, melyet honfoglaló őseink hadszerkezetéről és taktikájáról, különösen Bölcs Leónak köszönhetünk, eddigelé két munka árasztott nagyobb világosságot; egyik Salamon Ferencz jeles tanulmánya «A magyar hadi történethez a vezérek korában» (Budapest, 1877.), másik Vámbéry Ármin «A magyarok eredete» czimű műve (Budapest, 1882.). Mind a két munka sokkal ismeretesebb, hogy sem szükséges volna részletesen kimutatnom, mennyire járultak hozzá azon kevés, de megbecsülhetetlen ismeret világosabbá tételéhez s így csak röviden említem meg, hogy a «Magyarok Eredete», a 162—164. és 311—327. lapokon, már utalt azon közös vonások közül többre, melyek a régi magyarok és a török-tatár népek hadviselése között tapasztalhatók. E közös vonások számát akarom ezúttal teljessé tenni, a mennyiben Bölcs Leó tudósítását alapúl véve kimutatom, hogy e *tudósításnak minden egyes pontja tökéletesen megegyezik azon szabályokkal, melyek a régi török hadviselésben érvényesültek*. Mindenesetre meglepő lesz, ha látjuk, hogy Sejbáni — a ki pedig nem olvasta Bölcs Leó tudósítását — az Araltó és Jaxartes északi vidékéről fölkerelkedett özbeg hadseregével ugyanazon taktikával és fegyverekkel döntötte romba a Timuridák uralmának már roskadozó épületét s hódította meg Közép-Ázsiát a XV. század végén és a XVI-iknak elején, a mely taktikával és fegyverekkel őseink a négy folyam között a IX. század végén elfoglalták s Európa népeit a X-iknek közepéig rettegésben tartották.

A törökök régi hadszervezetét és taktikáját legrészletesebben s legvilágosabban a Vámbéry által 1885-ben kiadott *Sejbánináme*¹⁾

¹⁾ Die Scheibaniade, ein özbegisches Heldengedicht in 76 Gesängen. Text, Uebersetzung und Noten von Hermann Vámbéry. Wien 1885.

mutatja föl, melynek a bécsi császári könyvtárban levő eredetije az 1510. évből ered s melyben a khareزمi születésű Mohammed Szalih a híres özbegek fejedelemnek, Sejbáni khánnak az 1500—1506. évek alatt történt hadjáratait, hódításait írja le 76 énekben, épen olyan történeti hűséggel, részletességgel s egyszersmind olyan egyhangú verseléssel, mint a mi jó Tinódink az egykorú eseményeket megénekelte. Mohammed Szalih Szamarkand ostromlása alkalmával állott Sejbáni szolgálatába s azóta részt vett mellette minden csatájában és így mint szemtanú ír le minden eseményt. Munkája keletkezéséről ezeket mondja maga: «Miután a khán szolgája lettem és így a bajoktól megszabadultam, az a gondolatom támadt, hogy alkalmilag egy könyvet szerzek a khán nevére. E tervet jól meghánytam-vetettem s elhatároztam, hogy tetteit versekben megéneklem. Mióta tehát ezen útra tértem s ezen tisztet magamra vállaltam, mindent, a mit láttam s tapasztaltam, versekbe szedtem és leírtam. (Sejbánináme, 42. lap.) Hogyan végezte e dolgát az özbegek költő-katona, azt kimutatta egyrészt maga a kiadó és fordító Vámbéry, másrészt a legnagyobb francia turkologus, Pavet de Courteille, Baber emlékiratainak kiadója, a kiknek ítélete szerint a Sejbánináme tartalma az utolsó betűig igaz, historiai tény. A régi török hadviselésről való ismeretünk másik forrása Timur lenk műve, a híres «*Tüzükat-i-Timur*» (Timur rendeletei), melynek — sajnos — nem csagatáj nyelvű eredetije, hanem csak persa fordítása maradt fenn Dsafár, jemeni kormányzó könyvtárában s erről fordítottat francziára 1787-ben¹⁾ és angolra 1830-ban. E két forráson kívül igen becses taktikai szabályokat találhatunk a legrégebb török nyelvemléknek, az 1069. évből eredő *Kudatku Bilik*-nek²⁾ XVII. fejezetében is.

Hasonlítsuk ős ze immár a török taktikának e három forrását a magyarok hadviselését ismertető tudósításokkal, vizsgálódá-

¹⁾ Instituts politiques et militaires de Tamerlan, proprement appellé Timour, écrits par lui-même en Mogol et traduits en François, sur la version Persane, par L. Langlès. A Paris, 1787.

²⁾ Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik, von Hermann Vámbéry. Innsbruck, 1870.

sunk körébe vonva azt is, a mit e részben a húnok, avarok, khazarok, besenyők és kúnok népéről tudunk.¹⁾

I.

Böles Leó taktikájának 63. §-a ezt mondja a turkokról, vagyis magyarokról: «Ütközet alkalmával tömegbe rendezett gyalogság legjobban megronthatja őket, *ők ellenkezőleg lovasok lévén* s lovaikról le nem szállhatván, mert gyalog megállani nem bírának, *mint a kik lóháton növekedtek föl*». A magyar tehát a császár tanúsága szerint par excellence lovas nép, a magyar sereg pedig tiszta lovaság volt, még pedig — mint a tudósítások többi részéből kitünik — könnyű lovasság, mely először távolból szórta nyílzáporát az ellenségre, azután pedig heves rohamban karddal és lánsával döntötte el az ütközetet. Hogy a török hadsereg régen szintén kizárólag könnyű lovasságból állott, az mindenki előtt ismeretes dolog. «Ha a magyarok seregét csaknem kizárólag könnyű lovasságból álló hadtestnek látjuk feltüntetve — mondja Vámbéry, Magy. Ered. — úgy ezt csak természetesnek találjuk a törölmetszett pusztafiaknál, kik a gyalogságot még a mongolok idején sem ismerték, kik az embert csak lovon ülve tekintették tökéletes lénynek A ki, mint a bizanczi író, megütköznék azon, hogy a magyar ember csak ritkán, vagy sohasem szállott le lováról, csak látogasson meg ma egy vásárt Középázsziában s látni fogja, hogy a kirgizek, özbegek és turkománok lovon ülve alkuszna, társalognak, isznak s alusznak.» Tökéletesen így nyilatkozik Ammianus Marcellinus is a húnokról: «Azt hinnéd, hogy rá vannak szegezve kicsiny, csúnya, de fáradhatatlan s szelล์őgyors lovaikra. Lovon töltik életöket, részint lovagosan, részint oldalt ülve, mint az asszonyok; lóháton tartják gyűléseiket, lóháton adnak-vesznek, lóháton esznek-isznak,

¹⁾ Forrásunk a húnokra és avarokra nézve Thierry Amadé: Attila, Attila fiai és utódai történelme, fordította Szabó Károly (Pest, 1865); a khazarok, besenyők és kúnokra nézve pedig: Gyárfás István, A jász-kúnok története (Kecskemét, 1873), II-ik kötet. Böles Leó tudósítását Szabó Károly fordítása szerint idézzük (Kisebb Történelmi Munkái. Budapest, 1878. I. kötet.) A rövidített *Sejb.* = Sejbánináme.

sőt lovaik nyakára hajólva alusznak is» (Thierry I. 10.) Továbbá Sidonius Apollinaris is, a ki ezt mondja rólok : «Mihelyt a gyermek anyjától elválhatik, rögtön lóra ültetik, hogy gyöngé tagjai jókor képződjenek azon gyakorlatokra, melyeket egész életén át folytatni fog. Vannak köztök nemzetek, melyek lóháton kóborognak, lóháton laknak» (u. o. II. 34.). Mint látjuk, Bölcs Leónak az a kifejezése, hogy a magyarok lóháton növekednek föl, egyiránt illik a húnokra és törökökre is, mely utóbbiakról ezt olvashatjuk : «Alig lett két, vagy három éves a gyermek, valamely idősebb, szelíd lóra ültetik egy *acsamaj* nevű gyermek-nyeregbe és megkapja az első leczkét a lovaglásban, mely a nomádok fölfogása szerint ép oly szükséges az életben, mint a menés és ülés». (Vámbéry: A török faj. 263.)

A magyar embernek s a töröknek is ilyenformán, mondhatni, kiegészítő része volt a ló s nem túlzás, ha azt mondjuk, hogy mind a két nép történetében úgyszólván szerepet játszott. S valóban hazai történelmünk lapjain megörökítve találjuk Szent László, Zug (szög) nevű lovát. «A magyar mint lóra termett nemzet, ép oly bolondja volt a lónak, mint a római patricius, ki lovát fenyesebben járata, mint magát», mondja Kövály László. (A magyar viseletek és szokások. 141. l.) De még inkább bolondja a lónak a török, miről legjobban meggyőződhetünk, ha megfontoljuk a kirgizeknek azon nézetét, hogy a ló a teremtés koronája s a mongol faj is — melyhez számítja magát a kirgiz — azért legszebb, mert kiálló pofacsontjai által némileg hasonlít a lóhoz. Bizony, ha lát az ember egy rongyos turkománt, kinek testéről már lesír a ruha, a mint drágábbnál drágább szerszámokkal feldíszített lovát czirógatja s homlokon csókolja: megérti annak a középázsiai török közmondásnak értelmét, hogy «míg a csikóból ló lesz, addig gazdájából kutya lesz» ; vagy ha hallja, hogy két összetalálkozó kara-kirgiz legelső kérdése egymáshoz: at, lau aman-ba? (hátas és igás lovad egészséges-e?): eszébe jut az a kirgiz világnézet, hogy «a jóra való ember szívében ló s nyerge fekszik». Az meg már valóságos apotheosis a lónak, a mit egy kirgiz hősmondában olvashatunk, hogy Szári khánnak, Kozi Körpös apjának volt két igen jó ló s ezek gazdájok halála után az égbe röptültek.

Bölcs Leó 53. §.: «Sánczokba nem szállanak, mint a rómaiak, hanem a csata napjáig törzsek és nemzetségek szerint el vannak szé-

ledve, lovaikat nyáron és télen folytonosan legeltetve. S háború idején a szükséges lovakat magokhoz véve s béklyókba téve turk sátraik közelében őrzik a had rendezkedéseig.» E sorok két dolgot adnak tudtunkra; először azt, hogy a magyarok táborozás alkalmával nem zárták körül magokat, hanem nyílt téren széledtek el, másodsor, hogy a táborozó seregben minden egyes törzs vagy nemzetség külön-külön csoportot képezett s szorosán egymás mellett az ugyanazon törzshez vagy nemzetiséghez tartozó egyének telepedtek meg. Tökéletesen így táborozott Sejbáni serege is; mert ez sem szállt soha sánczokba, hanem a nyílt mezőn telepedett meg, olyanformán, hogy mindegyik törzs és nemzetség más-más csoportot képezett. A Jaxartestől éjszakra fekvő Akhszi mellett történt táborozásról ezt írja az özbeg költő-katona: «Van ott egy nagy kiterjedésű mező, melyen letelepült a sereg apraja-nagyja. A ki árpát talált, azzal abrakolta lovát, a kinek nem volt árpája, lovát legelni bocsátotta. A sereg csinált magának *tulkant*¹⁾ és azt szürcsölte a fűre telepedve. Majd a vidám dalok nem engedték lezáródni a szemeket, mert az álmodástól róluk messze űzték». (Sejb. 264.) Máskor az oratepei mongol had ellen készülvén Sejbáni, a szabati síkságra rendelte össze seregét, midőn is a «zöld mezőn elszéledve táborozott a sereg, melyen fehér virágokhoz hasonlóan állottak a sátrak. Rendkívül szépnek látszott az egész síkság, hasonlított egy nagy virágágyhoz. Színes tulipánok ékesítették a mezőt s a tulipánok mellett emelkedtek a sátorok». (Sejb. 176.) A tavasz beköszöntével Karsi vára ellen vonúlt Sejbáni, hova megérkezvén, kiadta a rendeletet, hogy a sereg külön-külön csoportokban telepedjék meg a vár körül (Sejb. 82.) Midőn Khárezm várának eredménytelen ostromlásával fölhagyott Sejbáni, «a sereg minden embere visszatelepedett a maga külön csoportjába». (Sejb. 440.) Hogy pedig e külön csoportokat egy-egy törzs, vagy nemzetség alkotta, vagyis hogy egy-egy ilyen csoportban annyi ember volt, a hányból állott az illető törzs, vagy nemzetség fegyverfogható egyéne, az bizonyos a Sejbánináme tanúsága szerint. Természetes,

¹⁾ E szóhoz Vámbéry a következő magyarázatot csatolja: *Talkan csalmak* = aus geröstetem Mehl oder Korn eine Suppe bereiten, das gewöhnliche Gericht der Nomaden auf der Reise, so wie auch des Heeres während des Feldzuges.

hogy egyik törzs, vagy nemzetségnek több, másíknak kevesebb tagja volt s így a hadi csoportok sem állhattak egyenlő számú emberekből. A mongol sereg elleni hadjárat alkalmával felsorolja az époszíró a különböző török törzseket, melyek Sejbáni seregét alkották és megnevezi mindegyiknek főnökét vagy hadnagyát, melynek török neve *ulug*, azaz: «nagy» (v. ö. had-nagy) s látjuk, hogy a *Dürmen* törzs hadnagya *Dsánvefa* volt körülbelül 1000 ember élén, a *Najman* törzs hadnagya *Kamber Bi* 700 emberrel, míg *Sejkh Murid* nemzetsége¹⁾ csak 200 emberből állott (Sejb. 272—274.) Nem csatlakozhatunk tehát Salamon Ferencz azon véleményéhez, hogy «az ezredek, vagy divisiók alakulása nem történhetett szorosán családok, vérségi clánok szerint, mert egyik családnak számos, másíknak kevés tagja lévén, e beosztás nem lett volna rendes parataxis», minthogy Böles Leónak föntebb idézett 53. §-a igen a mellett tanúskodik, hogy egy csapatot vagy osztályt azon embereknek csoportja képezett, a kiket szorosabb rokonsági kötelék fűzött egymáshoz s csakis ennyi ember volt egy csoportban, vagy osztályban; s mivel tény, hogy a török sereg egyes csoportjainak alakulása is vérségi clánok szerint történt, tekintet nélkül arra, hogy egyik nemzetségnek számosabb, másíknak kevesebb tagja volt.

Az 52. §-ban ezt mondja Böles Leó: «Nagy csapat jószág, lovak és teherhordó állatok követik őket . . ., hogy élelmet s italukra tejet szolgáltatassanak». A 62. §-ban pedig: «Ellenökre van a turkoknak háborúban a legelő szüke, nagy levén barmaik száma, melyeket magokkal hordanak». Kharezmi ostromlása alkalmával Sejbáni kiadta a rendeletet embereinek, hogy hozassátok ide családaitokat, hozassátok élelmi szereket és fejős állatokat s készíttetek el magatoknak mindent a télre». (Sejb. 402.) Később aztán, mikor megérkeztek a családok és fejős állatok. «a váron kívül áldás és bőség áradt mindenkire, belől pedig nyomor uralkodott. Majd elérkezett a tavasz, utána a nyár s bővében volt a tejnek az egész sereg. Volt aludt tej és kumis, a mennyi kellett, míg a várban a szükség napról-napra növekedett. A lovak találtak buja legelőt, a sereg pedig bővében volt az irónak». (Sejb. 432—434.) Nézetem szerint

¹⁾ Érdekes, hogy e nemzetség neve *Madsar* volt, mint a szintén Sejbániról szóló s Berezin orosz tudós által kiadott «Sejbaniada» 59. lapján olvashatjuk. *Madsar* tudvalevőleg a *magyarok* törökös neve.

Bölcs Leó ezen szavai: «hogy italukra tejet szolgáltatásanak», a lovakra is értendő; mert arra nézve, hogy őseink is használták a lótej (kumis) italul — épen úgy, mint a törökök, kúnok (Gyárfás II. 154.) és Priscus szerint a húnok is — van biztos históriai adatunk, a mennyiben V. Istvánnak 1268-ki oklevelében fönmaradt a *kurmisz-tárnok* (kurmis tarnuc) nevezet, melynek előrésze nem más, mint a török *kimis*, *kumis* szó hibásan írva (l. Codex Cumanicus, XXX. lap).

Hogy a sánczok által nem védett sereget hogyan biztosították a magyarok a meglepetés ellen, arra vonatkozólag ezt írja Bölcs Leó az 54. §-ban: «Őrseiket távolban, de *egymáshoz közel* állítják, hogy könnyen meg ne lepetteessenek». S a császár a magyarok ezen eljárásán okúlva, a 68. §-ban azt ajánlja, hogy «ha valaki csatába akar velök ereszkedni, mindennél inkább arra ügyeljen, hogy gondosan és *kis távolra szakadatlanul állított őrsei* legyenek». Épen ilyen közel egymáshoz, vagyis sűrűn állottak az őrsök a török tábor körül is; mert azt olvassuk a Sejbánináme 396. lapján, hogy mikor Sejbáni Kharezim városát megszállotta és körülzárta seregével, «minden tíz ember közül kettő állt ki őrsnek, míg a többi a táborban maradt, mindenki a maga külön csapatában élesztvén a tüzet». Más helyen szintén azt mondja a költő, hogy «a táboron kívül minden oldalról őrsök állottak». (Sejb. 394.) Itt alkalmilag meg kell említenünk, hogy az *őr* szó (mely Sz. Lászlónak 1092-ben kelt II. decretumában így fordul elő: *custodes confiniorum, qui vulgo cwrii vocantur*; 1246-ban pedig: «*custos exercitus*» jelentéssel, közös a törökséggel, a mennyiben a keleti török nyelvben *öre*: der in der Ferne ausgestellte Wachposten.

Bölcs Leó 53. §-a szerint a *had rendezését éjjel szokták megkezdeni* a magyarok. Szintígy szokott eljárni legtöbbször Sejbáni is. Így például mikor serege Akhszi mellett táborozott, «jött a khán parancsa», hogy holnap reggel ütközet levén, ne aludjék senki, mert éjjélkor elindulunk innen, hogy korán reggel szemben álljunk az ellenséggel s megtegyük neki, a mit tenni akarunk» (Sejb. 264.) Szamarkand ostromának leírásában pedig ezt olvashatjuk: «Még alig hasadt a hajnal, midőn a khán serege már teljesen felkészülve állott, várva a rohamra adandó parancsot». (Sejb. 134.)

Bölcs Leó 55. §.: «Csatában nem rendezkednek, mint a ró-

maiak, három osztályba, hanem különböző csapatokban ezredenként állnak össze s *a csapatok egymástól oly kis távolra állnak, hogy az egész hadrend egynek látszik*. 57. §.: Jobban ügyelnek a *hadsor tömörségére*, mint mélységére s az arcot egyenlően és *sűrűn* állítják». Mikor Sejbáni Debuszi vára ellen intézett rohamot, «mindenki rohamhágcsót és ostromfödelet (Sturmdach) ragadva s az ellenség nyilzáporát föl sem véve *sűrűn állított, tömött hadrendben* egy pillanat alatt áthaladtak az ostromárkokon». (Sejb. 88.) Kharezmét is úgy rohanták meg hajnalban, hogy váll-vállhoz érve, az egész hadrend egy szakadatlan lánczolatot képezett. (Sejb. 398.)

Tudvalevő, hogy a magyarok legnagyobb súlyt fektettek az első rohamra, mi közben irtóztató harczi rivalgással vetették magokat az ellenségre, mint ezt például a brentai (900-ban), ensburgi (907-ben) és augsburgi ütközetek alkalmából tudjuk. Hogy mi volt ez a harcra lelkesítő szó, vagy kiáltás, följegyezte Luitprand püspök, ki a 933. évi merseburgi csatáról ezt mondja: «ex christianorum parte Sancta ac mirabilis vox kyrie eleison, ex eorum (= magyarok) vero turpis et diabolica *huj-huj* frequenter auditor». A török sereg szintén ilyen harczi rivalgás közben szokott támadni; mert azt olvashatjuk a Sejbánináme 74. lapján, hogy Sejbáninak cselből hátráló seregét a karaköliek *irtóztató kiabálással* rohanták meg. Sőt azt is tudjuk, hogy a török sereg szintén *huj-huj-t* kiabált. Az époszíró ugyanis azon alkalomból, midőn Sejbánihoz ment Szamarkandba, hogy szolgálatába álljon, ezeket mondja: «A khán épen akkor ostromolta e várost s a harczi lárma messze hallatszott a környéken. Heves harc és küzdelem volt ott, *huj, huj* kiabálás hallatszott. A khán nyugodtan nézte az ostromot, a *huj-huj* kiabálásban örömet lelve». (Sejb. 38.) Hogy a húnok is ilyen rivalgás és valószínűleg szintén *huj, huj* kiabálás közben intézték a rohamot, bizonyítja Ammianus Marcellinus, mondván: «Csatában rend és terv nélkül rohannak külön-külön főnökeik buzdítására s *rettentő ordítással* ütnek az ellenségre». (Thierry, I. 10.) A kúnok hasonlóan irtóztató rivalgás közben szoktak az ellenségre rohanni, mint ezt például az 1187. évről tudjuk, midőn Izsák keleti császár ellen viseltek háborút Berroe mellett. (Gyárfás, II. 196.) A két ellenséges hadseregnek összeütközését és küzdelmét jelentő magyar szónak, tudniillik a *csatá*-nak is török rokonsága van, a mennyiben e fogal-

mat a keleti török nyelvben *csat* szó fejezi ki, mely nem egyéb, mint képzője-vesztett nomen verbale az «összeütközni» jelentésű *csat* igéből (v. ö. *csete*, ebben: *csete-paté* és török *csete*: valamely ellenség beütése, rabló portyázása).

Bölcs Leó 56. §.: «Van a hadrenden kívül fölösleg erejök is, melyet *títokban kiküldenek* az ellenök gondatlanul táborozók ellen, vagy *nyomott hadosztályuk segélyére* is tartanak». Hogy a tulajdonképeni főseregen, vagy Tinódi szerint a derék seregen kívül a török hadseregnek is volt e két czélra alkalmazott külön osztálya, a Sejbánináme csaknem minden lapja bizonyítja. Sejbáni a föllázadt Karaköl ellen küldi testvérét, Mahmud szultánt, a ki miután seregével Rezmetinig érkezett, «itt megparancsolta, hogy ezer ember menjen előre s kémlelje ki az ellenség állapotát». (Sejb. 72.) Máskor a mongolok ellen indulván egész hadával, maga Sejbáni Dizzak mellett maradt a derék sereggel, de Mahmudnak meghagyta, hogy keljen át a Jaxartesen s lepje meg a sakhrukhie-i mongol sereget. Mahmud megtámadja a semmit sem gyanító mongolokat, két napi pusztítás és mészárlás közben leöli a mongol sereget és tömérdek zsákmányt visz el. (Sejb. 168., 172.) Khoszru sah ellen vonulásakor pedig Hamza szultánt és többeket küld előre egy sereggel «hogy tudják meg, mit csinál az ellenség». (Sejb. 202.) A Dsáni bég vezérlete alatt álló hadtest sikertelenül küzdvén a karaköliekkel, futást színlelt, úgy azonban, hogy a visszavonulókat a bátor Ak Mehemmed fődözte hátúlról egy csapatral. (Sejb. 74.)

Bölcs Leó 48. §.: «Ellenségeiket nem annyira kézzel és erővel, mint *csellel* . . . igyekeznek legyőzni». 58. §.: «Leginkább szeretik . . . az ellenség *cselbeejtését*». E szavakból az tűnik, hogy a régi magyar taktika egyik fő szabálya ez a közmondás volt: «többet észszel, mint erővel» s bizonyára már ebben a korban kereendő azon közmondásunk eredete is, mely azt tartja, hogy «*vén elme*, fiatal erő veri meg a hadat». Halljuk már most, hogy a legrégibb török nyelvemlék, a Kudatku Bilik szerint milyennek kell lenni a hadvezérnek. «Olyan ravasz legyen, mint a róka; ismerje a csejt és fortélyt, mert a ravasz ember az oroszánt is megszelídíti. Az ellenség meggyőzésére két fegyver szükséges, e két fegyver által emészti el a halál az ellenséget: mindenek előtt csejt és fortélyt kell alkalmazni az ellenséggel szemben. A csellet szégyenítst

meg az ellenséget. Másik fegyver az éberség és óvatosság; mert egy éber száz emberrel fölér». (Kudatku Bilik 123—125.) Ha a Kudatku Bilik nem az 1069. évben kelt volna, azt mondanám, hogy Attila és Baján hadfolytatásuk és kormányzásuk alapelveit e könyvből tanúlták; mert annyira ennek elvei szerint intézték minden egyes lépésöket, hogy az ebbeli azonosság csakis a nemzetiség és eredet azonosságából érthető s igen helyesen és találóan mondja Thierry (I. köt., 47. l.) Attiláról, hogy *«fejével volt hadvezér . . . magát a háborút is a politika mögé helyezte, mindig elsőséget adva a csel számításainak az erőszak fölött s azokat ennél többre becsülve»*.

A cselbeejtésnek egyik módja volt az, a miről Bölcs Leó az 58. §-ban ezt mondja: *«Leginkább szeretik a színlelt hátrálásokat és visszafordulásokat»*. E tudósítással összhangzólag ezt olvashatjuk a Sejbánináme azon helyén (72. és 74. lap), mely Mahmud szultánnak Karaköl ellen küldetéséről szól: *«Rezmetin mellett elhaladva, megállapodott s meghagyta, hogy ezer ember menjen előre, kikémlelni az ellenség állapotát s e kémcsapatnak legyen vezére Dsáni bég. E sereg előre menvén, szemközt jöttek velök a karaköliek. Mintegy ezer gyalog és három ezer lovas jött elő nyilason és tegzesen, de megálltak az út nyílásánál s vizsgálták ellenségök számát. Megpillantván őket Dsani bég, megrohanta s nem volt menekülése senkinek kardja csapásai elől. A szártok félelemből nem mertek előjönni, megmaradtak az út nyílásánál, hanem miután néhány nyilat ellöttek, megfordulva kezdtek visszatérni. Ezt látva a szultán (Dsáni bég), visszafordult tábora felé és serege is vonult vissza vele. Mikor az ellenség látta ezt a színlelt hátrálást, követte rövid eszének intését, kijött az útból s utánunk tartott. Nagy kiabálással rohantak utánunk, már elérve utócsapatunkat. Mikor már egészen hozzánk ért az ellenség, rájuk csaptunk s egészen összetörtük az esztelen népet.»* Ugyancsak a színlelt hátrálásnak és visszafordulásnak a húnoknál is divatozó volta van kifejezve Ammianus Marcellinus ezen szavaiban: *«Ha ellentállásra találunk, elszélednek, de csak hogy szintoly sebességgel térjenek vissza, útjokban mindent összetörve és tiporva»*. (Thierry, I. 18.) A kúnok szintén kedvelték az ellenségnek ily módon való cselbeejtését. 1099-ben, midőn Kálmán király Przemisl városát tartotta megszállva, a kúnok serege hajnal felé táborára ütött s az álomban levőket fölkon-

czolta. Midőn azonban a fölebredt magyarok fegyverre kaptak, a kúnok megfordulva az erdő felé futottak; a magyarság egész tűzzel üldözte őket az erdő legsűrűbb részébe s midőn vissza akart térni, a kún csapatok hirtelen előrohantak rejtekhelyeikből, elzárván előttök az utat s ily módon 4000 embert ölvén meg nyilaikkal. (Gyárfás, II. 121.) Izsák keleti császár ellen Berroe mellett 1187-ben folytatott hadjáratukról pedig azt olvashatjuk, hogy miután ijjaikat kilőtték, lándsákkal csaptak össze, de hirtelen futásnak eredve, magok után csalták a császár seregét s ekkor madár sebességgel visszafordulva, szemközt újították meg a harczot. Ennek gyakori ismétlésével egészen kifárasztották az ellenséget és igen sokat leölték közülök (u. o. 195—196.).

Bölcs Leó 48. §.: «Ellenségeiket nem annyira kézzel és erővel, mint inkább *meglepésekkel* . . . igyekeznek legyőzni». Tudjuk, hogy 910-ben Augsburgnál hajnal hasadta előtt oly véletlen rohanták meg a Lech mezején táborozó németeket, hogy sokakat közülök csak nyilvesszeik süvöltése ébresztett föl utolsó álmukból, másokat lándsáikkal még sátraikban heverve vertek át. 907-ben pedig éjjel átusztatván a Dunán, hajnalban meglepték és összetörték Luitpold keleti örgróf táborát, mielőtt ez értesülhetett volna a bajoroknak előző napon történt vereségéről. Endidsán várának vívása alkalmából olvashatjuk a Sejbáninámében: «A khán serege — gyors és fürge lévén — mikor a kakasok megszólaltak, már mászott föl gyorsan a falakra, a nélkül, hogy a várórség tudott volna róla; mert Tembel emberei még sátraikban feküdtek. Száz ezer ember volt a várban, mind életét és vagyonát akarván megmenteni; de a khodsa népét koldussá tették s minden mongolt bilincsbe vertek.» (Sejb. 336.) Debuszi és Kharezm várának őrségét hajnalban intézett rohammal lepte meg Sejbáni több izben (l. Sejbánináme 88., 398., 436., 440.). A húnok szintén nagyon kedvelték az ellenségnek ilyen meglepését. Így tudjuk például, hogy 374-ben, midőn a húnok Balamir vezérlete alatt fölkekeredtek s a legyőzött alánokat magokhoz véve, a visigóthokra ütöttek, ezek a Dnieper mögé menekültek. De egy csapat hún a góthok vonalán felül gázlóra akadván, egy tiszta éjjel átkelt a folyón s ráütött a góth király, Athanarikh szállására, ki maga is alig tudott tőlök elmenekülni. (Thierry I. 16.)

Bölcs Leó 58. §.: «Leginkább szeretik . . . az ellenség

bekerítését». A császári író e szavai Sejbáni taktikájára is vonatkoznak, a mennyiben midőn Báber seregével megütközött «míg a bal szárny az ellenséget bekerítette, addig a jobb szárny előlről csapott rá. Sőt több vitéz bajnok kiválván, az ellenségnek háta mögé került s azt kiméletlenül nyilazta és aprította». (Sejb. 94.) A Tembel ellen intézett hadjáratról pedig ezt olvassuk: «Oda érkezett a világpusztító Timur szultán is, úgy vetve rá magát Tembelre, mint a leomló kőfal. Míg az emberölő Obeid herceg az ellenség háta mögé vezette csapatát. Így közbe fogták Tembelt mongoljai-val együtt és összezúzták seregét leírhatatlan módon, életétől megfosztottak kimondhatatlan sok embert». (Sejb. 330.) Az ellenség bekerítése a besenyők taktikájának is egyik lényeges és kedvelt oldala volt. Így szorította két tűz közé az 1050—1054. évek közt Turak besenyő vezér a keletrómai sereget éjnek idején Perisztlab mellett, úgy hogy az csak nagy veszteséggel menekülhetett Drinápolyba. (Gyárfás II. 73.)

Bölcs Leó 58. §.: «Leginkább szeretik . . . a *szétszórt csatározást*». Ugyanez van kifejezve Ekkehardnak a 925. évre vonatkozó, következő szavaiban: «Nam hostes *non simul ibant*, sed *turmatim* . . . silvis quoque centeni vel minus interdum latentes eruperunt; fumus tamen et cœlum ignibus rubens, ubi essent turmæ quæque, innotuit» (Caus S. Galli, caput 3.). «Ennek megfelelőleg (mondja Vámbéry, Magyar. Ered. 163.) a mai nomádok barantái és alamanjainál a lovas csapatokat apróbb szakaszokra látjuk szétoszolva, melyek több oldalról egyszerre rohanják meg az ellenséget». A szétszórt csatározás, a «turmatim» és «centeni vel minus» szók szintén a mellett tanúskodnak, hogy a Bölcs Leó említette *moirá*-k alakulása igenis vérségi kötelék szerint történt, vagyis egy-egy *moirá*-t egy-egy nemzetség, vagy ág képezett.

Bölcs Leó 59. §.: «Ha elleneiket megszalasztják, mire sem ügyelve kiméletlenül nyomúlnak utánok, nem gondolva másra, mint az üldözésre s nem érik be, mint a rómaiak s más nemzetek, a kellő üldözéssel és a vagyon zsákmánylásával, hanem *mindaddig nyomúlnak, míg az ellenséget teljesen szét nem verik*, erre nézve minden módot fölhasználva». Épen így járt el az üldözésben az özbe sereg is; mert nem nyugodott addig, míg egy ép embert látott az ellenség sorai között. Azon harcznak leírását, melyben a

karakölieket színlelt futással cselbe ejtette Dsáni bég serege s melyet az imént említettünk, így folytatja az eposzíró: «Mikor már egészen hozzánk ért az ellenség, rájok csaptunk s egészen összetörtük az esztelen népet. Dsáni bég is közbe csapott, ő is részt vett az ütközetben. Lóháton jelent meg előttünk az ellenség s most gyalog feküdt lovaink lábai alatt. Igen kevés ember tudott elmenekülni; mert mindnyája a pusztulás áldozatává lett. Az öldöklés munkájában senki sem fáradt ki, egy emberünk sem volt, a ki nem ölte volna le a reá eső részt. Összetörve, leölve feküdt a nép mindenfelé s e romokon a pusztulás épülete emelkedett föl.» (Sejb. 74—76.) Az Endidsán várába menekülő Tembел seregének üldözéséről pedig ezt olvashatjuk: «Tembел megfutva várába igyekezett menekülni, sátorát a dombon ott hagyva, mely a khán szolgáinak zsákmányává lett. Örege, fiatala rakásra hullott el, kemény tusa közben halt meg minden mongol. A kit pedig nem ért utól a halál e helyen, az visszamenekült a várba. Mészárolva őket, üldözte a khán serege, ontva az embervért jobbról és balról. Berontottak még a várba is, kardjokat mindnyájan vérben fűrésztve; miután zsákmánynyal jól megrakodtak, rettegést hagyva magok után, vonultak ki.» (Sejb. 330.)

Tudjuk s egészen természetes dolognak is találhatjuk, hogy a magyarok, mint olyan nép, mely könnyű lovasságával a nyílt csatázáshoz volt szokva s táborozás alkalmával sem szokott sánczok mögé zárkózni, a várak rendes és sikeres ostromlásához nem értettek, nem lévén ehhez kellő ügyességök és alkalmas hadiszereik. A törökség épen olyan ügyetlen volt mindenha a várak vívásában s ebbeli tehetetlenségét maga is elismerte és ennek kifejezést is adott eme közmondásban: «Kagazdin kale bolsza, almaszi bela bolur», azaz: még ha papirosból van is a vár, nehéz elfoglalni. S valóban a Sejbánináme írója is szüntelenül panaszkodik a várak eredménytelen vívásáról, így például Kharezm ostromlásáról így nyilatkozik: «De bárhol törték át a mieink a falat, ott azonnal résen állottak a turkománok; hosszú lándsákkal álltak ott s a ki fölmászott, azonnal keresztülszúrták . . . Reggeltől estig igyekeztek fölmászni a hágcsókon, szüntelenül buzdíttatva a vezérek által, de még sem tudott egy sem egészen fölhatolni, egy sem merte fejét a rohamfödél mögül kidugni . . . Visszatértek tehát mindnyájan

kelletlenül, mindnyájának szive keserűséggel telvén meg» (Sejb. 400); később ismét: «A harczban egyik sem maradt utána a másíknak, de bárhogyán harczoltak és küzdöttek is, bárhogyán ölteek és pusztítottak is, még sem bírták az ellenséget megtörni . . . mit csináljon hát az ember Kharezm várával?» Ilyen értelemben nyilatkozik Ammianus Marcellinus is a húnokról: «Sem erősség ostromához, sem sánczolt tábor bevételéhez nem értenek» (Thierry I. 10.) S valóban tudjuk is, hogy Attila Metzét sokáig tartotta megszállva és törette falait, de eredménytelenül s így kénytelen volt fölhagyni a vívással (u. o. 127.). Épen ily kevésbé értettek a besenyők és kúnok is a várak rendszeres vívásához, minél fogva csak hosszabb ideig tartó megszállással s a szükségletek elzárásával bírhatták megadásra a várbelieket. Tudjuk ugyanis, hogy a besenyők 995-ben Belgorodot minden közlekedéstől elzárták, annyira, hogy már az éhenhalás fenyegette a lakosságot, már földadásra határozták el magokat és ettől csak csellel menekülhettek meg. (Gyárfás II. 63.) A kúnok, illetőleg az orosz írók palóczei pedig 1093-ban kilencz hétig tartották megszállva Tortseks várát, elfogván a várbeliektől a vizet s meggátolván az élelemszállítást, hogy így az éhen- és szomjanhalás földadásra kényszerítse őket. Hogy pedig az ostromló kún sereg élelmezhesse magát, egy része Kiev és Visegorod vidékét dúlta fel, míg a másik rész a város alatt maradt. Az ostromlók czéljokat érték; mert az őrség, hogy az éhen- s szomjanhalást kikerülje, megnyitá előtte a vár kapuit. (Gyárfás II. 114.) Más alkalommal Jurjev, ukrániai várost, egész nyáron át megszállva tartották (u. o. 116.).

Várostromló tehetetlenségök tudatában tehát másféle eszköz-
hez kellett folyamodniok. Bölcs Leó a 60. §-ban ezeket írja: «Ha ellenségeik közül némelyek erősségbe menekültek, szorgosan kikokoskodva igyekeznek őket a lovak és emberek *szükségleteiben szorultságba hozni s folytonos megszállásban vannak*, hogy ezek szűke miatt ellenségeiket kézre kerithessék, vagy kényök szerint egyes-
ségre bírják». A 48. §-ban pedig: «ellenségeiket . . . *a szükségletek elzárásával igyekeznek legyözni*». Értsük e sorokat úgy, mintha Sejbáni seregére is alkalmazta volna a császár; mert ennek eljárására is tökéletesen ráillik. A magyarok Kievet csak két hétig, a bihari sziklavárat 13 napig s Veszprémet egy hétig ostromolták, de

Sejbáni serege egy-egy várat hónapokig vívott, illetve tartott folytonos megszállásban, többször a sereg után oda hozatva a családokat, fejős állatokat s elelmi szereket, másrésről pedig a várbelieket mindenféle szükséglettől elzárva. Szamarkand megszállásáról mondja az époszíró: «Míg künn a birsalmák illata terjedt szét, addig benn a várbeliek arcza egyre sáppadt s míg künn folyók csörgedeztek a kertekben, addig a várbeli nép szcmjan sírt-ritt». (Sejb. 116.) S hat hónap múlva már így panaszkodott a bezárt lakosság: «Már egészen elepedtünk, mit tegyünk? minden erőnk elfogyott, mit csináljunk? már kutyahúst is ettünk, még mihez kezdjünk? miért védelmezzük tovább is e várat?» (Sejb. 130.) A mongolok által bírt Oratepe megszállásáról pedig ezt olvassuk: «Megérkezvén a khán midőn ostromra megszállott, fölismerte, hogy e hely meggyőzése nehéz, vivása igen fárasztó lesz. Nem is mondta, hogy ostromolja a sereg, hanem azt parancsolta meg, hogy elelmi szereiket pusztítsátok ki, juhaikat és lovaikat fogdossátok össze, vetéseiket gyökerestül tépjétek ki, kívül legelő nyájakat kerítsétek kézre. Egyelőre csak ennyit tegyünk, ha a vetések ismét érnek, majd visszatérünk. E parancs értelmében a hadi nép öt nap alatt elpusztította az egész környéket s a nyájakat elhajtva elvonúlt» (Sejb. 178.) Kharezm őrsége pedig így panaszkodott Csin Szúfinak: «Éhesek vagyunk, mit csináljunk? Hat hónapja már, mióta e várban nyomorgunk. A nép már kezdett éhen halni a várban és sokan kezdtek kutyahúst enni, sőt a szamárhús evésére is rászorúltak, olyan gonosz volt a várbeliek állapota.» (Sejb. 434.) Ismét eltelt egy hónap s ekkor már nem volt a várban semmi elelmi szer. «Sem szarvasmarha, sem fejős juh, sőt semmiféle lábas jószág nem volt már a várban. Kis gyermekeiket kezdték már enni, hogy az éhenhalástól megmeneküljenek. Sokan elhagyták a várat s a khán kegyébe ajánlották életöket. (Sejb. 440.)

A várak hatalomba ejtésének másik módja az volt, hogy *rohambágcsokat* támasztottak a falakhoz s azokon fölmásztak a várba; Anonymus ugyanis ezt mondja: «És midőn hágcsokat kezdtek Kiev köfalaihoz rakni, a kúnok és oroszok vezérei a scythák merészségének láttára nagyon megfélemlének (IX. fejezet). Halljuk Szamarkand vívását a Sejbánináme leírása szerint. «Rohambágcsokat (satu) hozva rohantak a vár felé, teendő dolgukat tudták

mindnyájan A falhoz támasztották hágcsóikat s másztak föl rajtok a kapuk felé Azok, a kik hágcsókat vittek magokkal s így akartak a várba bejutni, mindnyájan egyszerre másztak fölfelé, nem törődve a kövekkel, miket rájuk dobáltak Midőn a vár összes népsége ide rohant, rosszúl ment a dolguk a hágcsókon levőknek; bár sokan megsebesülve lehullottak, újra fölmászva ismét tovább küzdöttek.» (Sejb. 134—136.) Midőn pedig először kezdték Szamarkandot ostromolni, a khán meghagyta, hogy «a hadsereg zárja körül a várat és készítse az ostromló szereket. Mikor hallotta e parancsot a sereg, sietett mindenki szálás fákat vagdálni, hogy a szükséges rohamhágcsókat előállítsák. Midőn már elegendő fát vagdaltak, csakhamar elkészültek a hágcsók; neki támasztották a vár falának s tíz hágcsó is került egy-egy helyre, mert az egész sereg vágott már az ostrom után.» (Sejbáni 112—114.)

Harmadik eljárások a várakkal szemben az volt, hogy — mint például 924-ben Páviánál tettek — a várat *ostromárkokkal* kerítették be és *nyilakra tekergetett égő kanóczot lövöldözve* minden oldalról fölgyújtották s így rommá tették. Ezen eljárásuknak megfelelőleg ezt olvassuk a Sejbáninámében (88—90.) Debuszi ostromlásáról: «Jött a khán s rendbe hozta a sereget, sánczot és ostromárkot ásatott Gyorsan közeledtek a várhoz megálltak az ostromárkokban. A sereget oly jól védte a földsáncz, hogy a várbeliek hiába nyilaztak rájuk. Köveket kezdtek tehát dobálni fejükre, de ugyan ki aggódott volna emiatt? Hágcsóikat a falhoz támasztották s mindenki csak arra törekedett, hogy följusson a várba. Most már nem elégedtek meg a ködobálással, égő tüzet dobáltak le rájuk szüntelen. Egyiknek keblébe esett az izzó parázs, másiknak nyakát égette el a forró hamu. Végre kétségbe esett az ellenség, mert a tűzdobálás sem vált hasznára, lándsához kapott tehát s gerendákkal igyekezett agyon zúzni a mászókat. De ettől sem rettentek azok vissza, kiabálás közben értek föl s hatalmokba ejtették a várat.» A húnok is rendszeren rohamhágcsókat és ostromárkokat alkalmaztak a várak vívásához, mint ezt például Aquileja ostromlásáról szóló forrásokból tudjuk (l. Thierry I. 177.).

Ezen, szorosán a harcmódra vonatkozó dolgokhoz kell még csatolnunk néhány egyező momentumot, melyek szintén a hadvi-

selés körébe tartoznak, annak részint előzményét, részint záradékát képezvén.

A hadsereg összegyűjtésének módját Kézai így adja elő. «Antequam ergo baptisati fuissent Hungari et effecti christiani, sub tali voce *praecones* in castris ad exercitum hungaros adunabant: vox Dei et populi hungarici, quod die tali unus quisque armatus in tali loco praecise debeat comparere, communitatis concilium praeeptumque auditorus» (I. könyv, 2. fej. 1. §.). Máskor pedig, nagyobb veszély idején — mint tudjuk — véres kardot hordtak körül az országban a hírnökök, ugyanilyen értelmű szavakat kiáltva ki az összegyűlekezett nép előtt. E szokásról Oláh Miklós így ír még 1536-ban is: «Nostra quoque tempestate haec circumlatio ensis vel pali, cruore aspersi, observatur, dum hostis quispiam externus Hungariam invadit et Hungari subitaneum militem conscribere volunt». Ugyanilyen kikiáltókkal (*csárdsi*, vagy *dsárcsi*) szokták összehívni seregeiket a török fejedelmek is; s ha ezek nem is épen véres, hanem mindenestre *kivont karddal* járnak be az egyes aulokat (l. Vámbéry: Magy. Ered. 312.). A Sejbáninámében olvassuk (386., 388.): «A khán kikiáltók által hirdettette, hogy gyűljön össze a sereg Bokharában, mert Kharezm ellen akarunk nyomulni, a lázadás és harczok ezen országa ellen Ürgends vidékét akarjuk fölkeresni s az ottani nép kívánságát hallani. E szavakat mondva a khán minden nemzetségnek hírül adatta parancsát.» Midőn a kúnok, illetőleg az orosz írók palóczai 1186-ban értesültek arról, hogy egy orosz sereg meg akarja őket támadni, elhatározván, hogy ellene szegülnek, fegyverrekelést hirdető követeket küldtek szét országukban. (Gyárfás II. 135.) Itt meg kell emlétenünk, hogy az «exercitus, Heer» magyar neve, t. i. a *sereg* azonos a «hadsereg» jelentésű török *cserik* szóval, valamint a hadsereg összegyűjtését kifejező *toborzani* igének is török rokonsága van, a mennyiben ez is ugyanazon névszóból való denominális ige, melyből a keleti török *toporla* (= ein Heer zusammenstellen, rekrutieren), vagyis mind a kettőnek alapszava a török *topor*, *tobor*, kirgiz *tobir* (sereg).

Egészen természetes eljárásnak kell tartanunk, ha egy új hazát kereső nomád nép, mielőtt valahol véglegesen letelepednék, előre küldött követek által tudomást szerez az új hazául kiszemelt

földnek minőségéről, különösen pedig — állattenyésztő nép levén — legelőinek s vizeinek jóságáról. Legalább lényegében tehát historiai ténynek kell tartanunk, a mit ezen értelemben (kétségtelenül nemzeti hagyomány után) Anonymus és a bécsi képes krónika beszél. Amaz t. i. a XIV. fejezetben ezt mondja: «Et missi sunt in legatione (Zalánhoz) de nobilioribus personis Oundu et Ketel . . . et item miserunt militem Turzol, causa spectaculi, qui inspiceret qualitatem terrae». A XXV. fejezetben pedig: «Tuhutum misit astutum patrem Opaforcus Ogmand, ut furtive ambulans, praevideret sibi qualitatem terrae Ultrasilvanæ et quales essent habitatores ejus, quod si posse esset, bellum cum eis committeret». A bécsi krónika szerint: «miserunt nuncium nomine Kusid Ut iret et totam terram prospiceret, habitatoresque terræ agnosceret Kusid autem de aqua Danubii lagenam implens et herbam periarum ponens in utrem et de terra, nigri sabuli accipiens, ad suos reversus est . . . De quibus ipsi sapiendo bene cognoverunt quod terra optima sit et aquam habebant dulcem et pratum cum herbis similibus quæ nuncius eis recitavit.» Ugyanezen eljárást a szintén nomád s szintén állattenyésztő török népnél még akkor is föl kellene tennünk, ha ennek megtörténtét valamely kútforrásban nem talál-nók is. Már pedig egy, a Radloff textusainak III. kötetében a kirgizek tradíciója után följegyzett hősmondában azt olvashatjuk, hogy, hajdan egy török fejedelem, *Kara khán* minden népével fölkerelkedett egy új hazát keresni; ment messze-messze s a Kökső tau-hoz (kékes hegy) érve, előre küldte *Kodar Kul* nevű emberét, hogy kémlelje ki a közeli vidék földét s vizének minőségét, alkalmas-e arra, hogy ott népével s nyájjaival megtelepedjék. *Kodar Kul* lóra ült, bejárta a kijelölt földet s az Ajagöz folyóból két tömlő vizet is hozott, mit *Kara khán* megízlelvén s jónak találván, csakugyan oda költözött és letelepedett.

Az így haddal elfoglalt földterületet aztán a fejedelem részen-kint főbb embereinek, vagy vezéreinek, helyesebben a törzsek és nemzetségek fejeinek szokta adományozni, melyen azok saját törzseikkel és nemzetségeikkel megtelepedtek. Ilyen volt egy új haza foglalása s így osztoztak meg azon a harcosok. Anonymus el-sorolja Árpádnak ezen adományozásait s tőle tudjuk, hogy például *Ketelnek* a *Saturholmu*-tól *Tulsuoa* vizéig terjedő földet s egy

másik területet adott a Vágnak Dunába szakadásánál; Bungernek «*terram magnam a fluvio Topulucea usque ad fluvium Souyou*»; Edunek és Edumer-nek «*in silva Matra terram magnam*» és «*juxta Tocotam et infra silvas terras multas diversorum locorum*»; továbbá Cundu-nek «*a Thiscia usque ad stagnum Botua et a Curtueltou usque ad sabulum Olpar*» stb. Árpád bizonyára csak az egész nemzetségek számára való területet jelölte ki a nemzetségek fejeinek s a részletesebb felosztást nemek és ágak szerint magok az egyes nemzetségek intézték el. Ilyenformán keletkeztek a birtokviszonyok a törökségnél is; így osztotta el Sejbáni is a meghódított tartományokat a különböző törzsek és nemzetségek fejeinek, a szerint telepedvén meg mindegyik főnök a maga népével. Sejbáni levervén Khoszru sah seregét, visszatért székhelyére s egyszersmind «*minden herczeg a maga tartományába ment, melyet kinek-kinek adományozott a khán.*» (Sejb. 228.) Máskor pedig «*a khán visszament seregével Szamarkandba s a többiek is visszatértek saját szállásaikra, egyik Kúfinba, másik Bokharába.*» (Sejb. 174.) Tembel mongol hadainak leverése után Sejbáni «*Endidsánt Dsani bég herczegnek adta, fejedelmi kegye jeléül, Taskend tartományát Szüjündsik herczegnek ajándékozta. Midőn Turkesztánra került a szó, azt Kücsüm herczegnek adományozta A felséges khán vezérei kíséretében visszatért székhelyére s a herczegek is saját földeikre mentek.*» (Sejb. 338.) A Sejbánináme 386. lapja az egyes török törzsek és nemzetségeknek, a részökre adományozott területeken olyforma eloszlását tünteti föl, a milyen képet fest Anonymus, Árpád adományozásáról. «*Taskendben Szüjündsik herczeg lakik s osztja parancsait; Jassziban és Szavranban Kücsüm herczeg tartja féken a kazakokat. Sakhrukhieben Jakub székel, ki a Kuscsi nemzetséghez tartozik. Hadsi Gázi Oratepében van, Ahmed herczeg pedig Szamarkandban. Hamza herczeg is e vidéken települt meg, mert annak Hiszár tartománya adatott. Szejd Baba Termez fölött örökdik, míg Kunduz várát Kamber Bí szállta meg.*» Tudjuk pedig, hogy mindezek egy-egy törzsnek, vagy nemzetségnek fejei voltak, így például Jakub a *Kuscsi*, Hadsi Gázi a *Mangit*, Hamza Bi szintén a *Kuscsi*, Kamber Bí pedig a *Najman* törzs feje (*ulug*, azaz: nagy) volt (l. Sejb. 272—274.); ennél fogva ha az eposzíró azt mondja, hogy ez az ulug itt, amaz pedig amott lakott,

illetve kapott földet, csak az illető nemzetség neve helyett használja az ulug nevét, épen úgy, mint Anonymus. Mint Constantinus császártól tudjuk, szintúgy volt a besenyők országa (Paczinákia) is a 8 törzs szerint 8 tartományra osztva s ezek aztán a 40 nemzetség szerint ismét 40 kisebb részből állottak. A Magyarországba befogadott kúnokra vonatkozólag pedig ezt olvashatjuk Kún Lászlónak 1279. augusztus 10-ikén kelt oklevelében: «Adtuk ezen felül és adományoztuk ugyanazoknak a nemesek és várjobbágyok földjeit, olyanokat, melyek a tatárok ideje óta üresen állottak . . . mindezeket ezen kún urak és nemesek *mindegyik nemzetségből annak módja és minősége, vagy állapota szerint önmagok fogják magok közt felosztani*». (Gyárfás II. 340.)

II.

Bölcs Leó a 49. §-ban ezt írja a magyarok fegyvereiről: «*Karddal, vérttel, íjjal és lándsával* fegyverkeznek, a honnan csatában többen közülök kettős fegyvert viselnek, vállaikon lándsát hordanak, kezökben íjat tartanak s mindkettőt, a mint a szükség kívánja, használják». A császárnak e szavait természetesen úgy kell értenünk, hogy ezek voltak a főbb és általános használatú fegyverek; mert az bizonyos, hogy őseink is ismertek és használtak még más fegyvernemeket is (mint alább látni fogjuk), épen úgy, mint a törökség, de a melynél szintén ugyanez a három támadó és egy védő fegyver volt az, melyet főképp és általánosan használtak, a mint ezt a Sejbánináme és Tüzükat-i Timur bizonyítja.

A mi már most e fegyvereket egyenkint illeti, a *kardra* vonatkozólag bátran elfogadhatjuk Salamon Ferencz azon állítását, hogy «általában kelet görbe, nyugot egyenes kardot használt s használ. A magyaroknak már a bejövetelkor egyélű, görbe kardjuk lehetett; csak a keresztyénséggel jött be a királyokhoz s főurakhoz a kereszt alakú, kétélű, egyenes kard. A görbe, egyélű kard vágó s háritó fegyver volt, mely sok ember- s lógyakorlatot kívánt.» Használatáról a magyarok is bizonyosan azt tartották, a mit Kudatku Bilik szab a harczosok elé: «Előbb *távolról nyiladat* használd, ha *összeértél az ellenséggel, karddal és baltával vágj.*» (K. B. 126.)

A Kudatku Bilik és Sejbánináme a kard kifejezésére e fegyvernek általános török nevét, a *kilics* szót használja; a magyar *kard* szóról tudjuk, hogy ez persa eredetű, tehát Persiából, illetőleg a Kaukázusból kapták a magyarok; mert hiszen azon korban a fegyverrel való kereskedésnek Derbend volt a főpiacza s a Kaukázus még ma is aczélműveivel tűnik ki. «Alig lehet kétséges — mondja Vámbéry, Magy. Ered. 319. — hogy az éjszaki pusztaság nomádjai, járatlanok lévén abban a mesterségben, hogyan kell érczből fegyvereket készíteni, sokat vettek át délről; innen van, hogy a *kard*, mivel Persiából vették át a régi magyarok, ó-persa *kard* nevét megtartotta . . . ez a fegyver a keleti Kaukázusból a khazarok közbenjárásával jutott a Volga vidékére és a magyarok már jóval azután kezdték használni, hogy a törökség kötelékéből kiváltak». Egyébiránt, hogy a törökök sem magok készítették a kardot, bizonyítja a Sejbánináme írójának az a kifejezése, hogy a mongol tábor ellen nyomuló özveg harczosoknak «*cserkesz* kardok függtek oldalukon», mely kifejezés szintén a Kaukázust tartja a kard eredeti hazájának. A húnokról ezt mondja Ammianus Marcellinus: «közletről egyik kezökben *karddal*, másikban pányvával harczolnak, melyet ellenségökre hurkolnak». (Thierry I. 10.)

Az *íjról* ezeket írja Bölcs Leó 22. §: «Nagy és hathatós fegyver az íj a saracén népek és turkok ellen, kiknél a győzelem minden reménye nyilazásukban fekszik». Az 51-dik §-ban pedig: «Nagy szorgalmat és gyakorlatot fordítanak a lóhátról nyilazásra». Hogy Európa népei mennyire rettegtek a magyarok nyilaitól, bizonyítja azon körülmény, hogy a papság Olaszország és Dalmatia templomaiban mindennapi imájába szötte ezen óhajtást: a sagittis Ungarorum libera nos Domine! — Fölösleges említeni, hogy Bölcs Leó idézett szavai épen úgy illenek a törökökre is, mint őseinkre. E fegyver czélszerű használhatóságának múlhatatlan kellékei természetesen ezek voltak: hogy maga az íj és idege, vagy húrja egészen száraz, a nyilvessző tökéletesen egyenes és az ennek végén levő vas- vagy csonthegy jó éles legyen; mert száraz voltától függött rugalmassága, a nyíl egyenességétől pedig a helyes czélozás, valamint a találat lehetősége. Tudjuk, hogy 1282-ben IV. László azért nyert csatát a kúnok fölött «in loco Hód», mert a záporosó átáztatta ijaik húrját, melyek így elveszt-

vén rugalmasságukat, alkalmatlanokká váltak a harcra. — Sejbáni seregéről az Akhszi melletti táborozás alkalmából ezt olvassuk: «Midőn a sereg meghallotta e parancsot, mindenki készítette magát a harcra. *Íjaikat* mindnyájan rendbe hozták, a mennyiben *tűz fölé tartva megszáritották*. A nyilak *hegyét megélesztették*, mert az újra és nyílra *igen nagy gondot fordítottak*». (Sejb. 264—266.) Máshol pedig: «Nyilaik egyenesek valának, mint szavaik, szavaik pedig oly egyenesek (= őszinték), mint magok (Sejb. 276.). — Az *ij* török neve *jaj* és *jej* s azonos a magyar szóval, mely utóbbi már elvesztette a szókezdő *j* hangot, mire nyelvünkben sok példa van. — A húnokról mondja Ammianus Marcellinus: Nincs fogható azon ügyességhez, melylyel bámulatos messze lövik csonttal hegyzett nyilaikat, melyek oly kemények és öldöklők, mint a vas». (Thierry, I, 10.) A húnok nyilaitól való rettegést még hívebben tolmácsolják Sidonius Apollinaris ezen szavai: «A hún roppant ijával s hosszú nyilvesszeivel soha nem téveszti célját; jaj annak, a kit célba vett, mert lövése halállal jár!» (Thierry, II, 34.) — Hogy a khazaroknak, besenyőknek és kúnoknak is a nyíl volt legfőbb s legrettenetesebb fegyverük, köztudomású dolog.

A mi a *lándsát* illeti, nagyon természetes, hogy Árpád magyarjai nem így nevezték, mert ez épen úgy idegen, már Pannoniában átvett szó (új szláv *lanča*, lengyel *lanca*, német *Lanze*, latin *lancea*), mint e fegyvernek másik két neve, a *kopja* (szláv *kopije*, *kopje* = hasta, Lanze) és *dárda* (v. ö. francia *dard*, továbbá *darder* = hajítani). E fegyvernek negyedik neve *dsida*, mely tökéletesen ezen alakban az összes törökségben s a mongolban is meg van. Épen így van e fegyvernek a törökben is még másik két neve, t. i. a szintén török eredetű *szöngü*, *szünjü* és *najza*, mely utóbbi a persából van átvéve.

Bölcs Leónak főntebb idézett szavaiból azt lehet érteni, hogy *vértje* is minden egyes harcosnak volt; de ez nem valószínű. A közlegény testét aligha borította vért; ez inkább csak a főlebbvalók, tiszték védő fegyvere lehetett. — Még Timur idejében a török sereg közemberei sem viseltek vértet, csak a tiszték az *on basi*-től (tizedes) kezdve fölfelé és a válogatott harcosok (a francia fordító szerint: *guerriers d'élite*; l. Tüzükat-i-Timur 88—89. l.); de a Sejbánináméban már ilyeneket olvashatunk: «*mindnyája pán-*

czélba volt öltözve» (Sejb. 94.), továbbá: «sisak és pánczél nélkül *senki* sem volt, ezek nélkül özbeget gondolni sem lehet» (Sejb. 274.). — Bölcs Leó az 50. §-ban még ezt is mondja: «De nemcsak magok vannak fegyverben, hanem az *előkelők lovai* is eleiken vassal vagy lemezzel vannak borítva». Vámbéry szerint a lovak e védőszere nemeztakaró lehetett. «A nemez a puszták lakóinak első iparkészítményeihez tartozik; a szegényebb néposztályok még mai napság is ruházatúl használják s a ki egy nemes turkomán mént egész testét körülfogó nemeztakarójával lát, az könnyen eshetik ugyanazon hibába, mint a bizanciak, kik e leplet paizsnek tekintették, a mi azonban épen nem volt, mert harc idején a takarót vagy egészen levetik, vagy a czombig felkötik». (Magy. Ered. 164.) De a Sejbánináme írója, midőn a mongolok elleni hadjáratot beszéli el, ezt mondja Sejbáni seregéről: «mindnyájának lovát pánczél terhelte». (Sejb. 170.)

A magyarnak úgy szólván fő-fő fegyvere a nyíl lévén, okvetlenül kellett lenni *tegezének* is, melyben a nyilakat hordta s melynek egyik török neve, *toguz*, szemmel láthatólag azonos a magyar szóval (másik török neve *szadak, szagdak*). Úgy a tegezt, mint a kardot *övre* kötötte a magyar és török; az époszíró ugyanis ezt mondja Sejbániról Szamarkand ostroma alkalmával: «*tegeze övé*n, *íja* kezében» (Sejb. 40.). Ennélfogva — mint Salamon Ferencz igen helyesen mondja — a magyar lovas hátát és vállát semmi sem terhelte, a test felső része egészen szabad volt; míg öve annyira terhelve vala, hogy gyalog harcra nem lehetett alkalmas és talán ez a fő ok, a miért a magyart és hűnt lovától elválatatlannak tartjuk. — Az *öv* egyik török neve *öp, ób*, melylyel, mint látható, azonos a magyar szó, mely az eredeti *b* hangot már épen úgy *v*-re változtatta, mint ezt a *bajor — vajor* (szőlő), *hébér — hévér*, *próbál — porrál*, *lebeg — leveg* stb. szókban tapasztalhatjuk.

Bölcs Leó nem említi ugyan a védő fegyverek közt a *paizst*, de ennek használatáról is vannak historiai adatok. Így Constantinus Porphyrogenitus állítása szerint Árpádot paizson fölemelve választották vezérré, Anonymusnál pedig ezt olvashatjuk (46. fej.): «Et omnes milites Hungariæ præsentiam ducis, fere quotidie super dextrarios suos sedentes cum *clypeis* et lanceis maximum torna-

mentum faciebant». Itt is elfogadhatjuk Salamon Ferencz azon véleményét, hogy a *paizs* (melynek már neve is, legalább mostani neve, idegen szó, t. i. szláv *pajž*) nem volt általánosan használt védő fegyvere a magyaroknak, legfőlebb egyes hadosztályok viselhették, vagy a mi még valószínűbb, csak a főbék; mert ha a *balkart*, melyet az új fölvonásánál egészen ki kellett nyújtani, paizs terhelte volna, elveszett volna a támadó fegyver minden előnye s mert mit csinált volna az ijász a nyilakkal elborított paizsszal? Úgy látszik, hogy ez a török seregnél sem volt általános használatú; mert a Tüzükat-i-Timur nem említi, pedig részletesen előszabja a fegyverzetet minden rendű és rangú katona számára s a Sejbánináme is csak egyszer-kétszer említi *kalkan* néven. — A mi pedig a paizson való fölemelést illeti, határozottan közös török-magyar szokásnak kell tartanunk, hogy fölemeléssel választották a hivatalviselőket s ezért volt a régi magyar nyelvben az *emelni* igének ez az értelme is: «választani». A Pannónia megvételeéről szóló énekekben ugyanis ezt olvashatjuk: «hét kapitánok *emelének*»; egy régi okmányban pedig: «egy fő birót *emeltek* köztök» (I. Régi magyar költők tára, I. köt. 233. l.). Épen úgy törökül «választani» a szó igazi jelentése szerint annyi mint «fölemelni»; mert a *köter*, *kötür* ige értelme «fölemelni» és «választani». Így olvassuk például Abulgházínál: «onujgür urukindan Menkütaj atlik kisini *khan köterdüler*», vagyis: az onujgurok a magok nemzetségökből M. nevű embert emeltek (= választottak) khánná. Egy kirgiz mondában pedig, melyet Lütseh J. 1883-ban Taskendben kiadott kirgiz textusaiban tett közzé, azt találjuk, hogy a bokharai nép Aszan Kajgi nevű embert *ak küzge szalíp khan kildü*, azaz «fehér nemezdarabon fölemelve khánná választott». — A főnökké vagy fejedelemmé választás a húnoknál is paizson való fölemeléssel történt; mert tudjuk, hogy Mundót, Gheism fiát és így Attila unokáját, az úgynevezett scamarok paizson fölemelve kiáltották ki vezérökké (I. Thierry, II, 48.). — Ehhez hasonló volt a fejedelemválasztás a khazaroknál, a mennyiben a XIII. században élt Kazvini, arab író, szerint a fejedelmet (kinek khazar czíme *bak* vagy *khakan* volt) megválasztása után székre ültetik s az országnagyok, a nép ujjongása közt, a táborban körülhordozzák. (Gyárfás, II, 15.)

A kardon, nyilon és lándsán, illetve dsidán kívül bizonyára

voltak még pótlék fegyverek is. Tudjuk például, hogy a nemzeti hagyomány emlegette Botond harczi *bárdját*, melylyel az a hegedősök csacska énekei és parasztok csalfa meséi (más szóval: a történeti énekköltészet) szerint Bizancz érzekapuján akkora lyukat ütött, hogy azon egy öt esztendő gyermek ki és bejárhatott volna. Az 1070-diki cserhalmi ütközet alkalmából tudjuk, hogy midőn a magyar sereg már egészen a kúnokhoz ért, a nyíl használatát a kard, lándsa és harczi bárd váltotta föl, mely utóbbi fegyverrel Szent László is négy kúnt vágott le s a mely fegyvert — Muglen verses krónikája szerint — magok a kúnok is használták. — Hogyan neveztek őseink e fegyvert, biztosan nem tudjuk, de *bárdnak* semmi esetre sem mondhatták; mert e szót csak itt Pannoniában vették föl (vesd össze oláh *bárde*, ó-felnémet *barta*, szláv *brada*, francia *barde* stb.). Valószínűnek tartom, hogy *baltának* neveztek; mert a *balta* vagy *baltu* Timur és Sejbáni harcosainak is rendes fegyvere volt s ezt a törökség még ma sem használja favágásra. Főntebb már idéztem a Kudatku Bilik azon utasítását, hogy «ha összeértél az ellenséggel, karddal és *baltával* vágj»; Kharezm ostromlásakor pedig azt parancsolta Sejbáni, hogy a sereg egy része *baltával* és fejszével (*balta* és *kerki*) rohanjon a várnak s az így rohanva «a vár falait vágta, baltával és fejszével törte-zúzta» (Sejb. 436.). Karsi vívásakor «rohanva másztak föl a várba s *réseket útre* behatoltak» (Sejb. 80.). Ekkor is bizonyosan a *balta* és *kerki* nevű fegyverrel működtek, ezekkel törve vagy vágva réseket a falon. Ahmed Vefik pasa török szótára szerint, *baltadsi* = *baltásoknak* neveztek régebben a szultáni hárem öreit s a bégek is baltát viseltek fegyverül. Bajos volna föltenni, hogy — midőn a magyar és török nép hadviselése minden tekintetben megegyezik egymással — épen csak e fegyver használatában és megnevezésében mutatkozott volna különbözőség. — A *balta*-nak egy neme, az úgynevezett *aj-balta* (szó szerint holdalakú balta), melyet a kirgizék mint régi nemzeti fegyveröket különösen baranták, vagyis rabló portyázások alkalmával használtak s melyet más szóval *csakan*-nak is neveznek («eine mit langem Stiele versehene Hacke, die als Waffe gebraucht wird», Vámbéry: Tschagataische Sprachstudien, 275.). Látni való, hogy e szóval azonos a magyar *csákány*, melyet bizonyára már Árpád korában is használtak fegyverül.

Sem Bölcs Leó, sem más bizanczi taktikaíró nem említi a *buzogányt*, épen így hallgat róla a Sejbánináme és Kudatku Bilik is, pedig neve a magyar *buzogány* és *buzdogány* szóval azonos *buzdogan* és *bozdogan* alakban ismeretes a törökségben. E körülményből tehát az következik, hogy a *buzogány*, illetve *bozdogan* tulajdonképen nem fegyver volt, hanem, mint az oszmánoknál is, inkább a parancsnokság jelvénye s mint ilyet csak a főbbek viselték. Ezen állításunkat igazolja az, hogy Timur seregében is a buzogány viselése csak a *jüz basi*-nál (százados) kezdődött, míg az *on basi*-k (tizedes) és közembereknek nem volt buzogányuk (lásd Tüzükat-i-Timur, 88—89. l.).

A védő fegyverzethez számítható bizonyos tekintetben a háborúban viselt öltözet is. Akár *kalpag*, akár *süveg* fődte a harczosok fejét, mind a kettőnek viselésében török analogiát találunk, ha olvassuk a Sejbánináme 170. lapján, hogy téli időben a mongolok ellen nyomuló özbegek fején czobolybőr-kalpag (törökül *kalpak*) volt, mely füleiket is betakarta, s ha megnézzük a Sejbáninak és környezetének fején levő, majdnem kúpalakú és fölthajtott karimájú süveget, mely oly nagyon hasonlít a bécsi képes krónikában Kún László fején látható süveghez. — Továbbá a *dolmány* és *ködmen* is egyaránt a törökséggel közös ruhadarab és szó (amaz a törökben *dolaman*, emez régen *ketmen*, ma a kirgizeknél *ketpen*), miről bárki is meggyőződhetik, ha az özbec eposzban levő képen Sejbáninak egészen magyaros dolmányát megnézi. Kőváry László ezeket mondja a magyar dolmányról: «a rövid csak csipőig ért, míg a hosszú tovább folyt. Mint minden ruhadarabunk, zsinórba volt szegve, galléra fennálló, elől sujtás s szőr, ezüst-, aranyszövetű gomb, melynek száma azonban a tizenkettőt soha sem multa felül. Az ifjak könyökben vágott dolmányt is viseltek. A dolmányt csipőjükön övvel szoriták». (A magyar családi és közeleti viseletek és szokások. Pest, 1861., 30—31. l.) Ugyanezen szavakkal kellene leírni Sejbáni dolmányát, valamint azon dolmányokat is, melyeket Dél-Oroszországban, névszerint a Dnieper és Don közötti területen található, török eredetű kőszobrok alakjain láthatunk föltüntetve, melyek szintén térdig, néha ezen alul érnek és sujtással vannak díszítve. — Maurikiosz ezeket írja: «öltözetök legyen bő és hosszú (t. i. a görögöké), mint az avaroké, hogy mikor lovon

ülnek, térdök is el legyen takarva s díszesebbeknek látszassanak». Ebből Salamon Ferencz azt következteti, hogy a magyarok is inkább köpenyeghez, mint a mai mentéhez hasonló felső öltönyt viseltek, mely hosszú és bő volt s mint ilyen nem csak a harcos testét védte, hanem a fegyverzetet is betakarta. A nagyobb, felső ruhadarabok nevei szintén közösek a törökséggel, a mennyiben például a *köpenyeg* = török *köpenek*, *kepeneg* (a juhászok s általában pásztoremberek felöltője, esőköpenyeg); a *kecse* vagy *kecze* (mely Listiusnál így fordul elő: «Sisak a fejekben s paizs a kezekben, fénylik kecse hátokon») azonos a török *kecse* szóval (nemezsből való köpönyeg) s a *guba* is aligha más, mint a keleti török *kübe* (vattás ruha) és kirgiz *küpe*, *küpö* szó (felső ruha birkabőr-bélléssel). A *köntös* vagy másképen *kantus* (lásd Tájszótár és Nyelvőr XVII, 238.) előkelők felső ruhája, vagy legalább díszruha lehetett; mert a közmondás azt tartja: «a köntös — tisztesség». Ezzel azonos ruha a tatár *kontos*, a mint a khánok és bégek gazdagon díszített felső ruháját nevezték s melyet az oroszok és szerbek is elsajátítottak a törököktől (az oroszban *kuntoš*, a szerbben *kontus*). Természetes, hogy az állatok bőréből csinált ruháknak nagy divatja volt eleinknél s ennek egy példánya, a suba, egészen korunkig fönmaradt, mely fekete báránybőr gallérjával s a báránynak rajta hagyott körmeivel és farkával az igazi keleti nomád életmódnak maradványa s élénken emlékeztet bennünket a kirgizeknek csikóbőrből készült felöltőjére, melyen nemcsak a fényes szőr, hanem a csikó farka is meg van hagyva ékességül. Anonymus ezt mondja Scythiáról: «ubi ultra modum abundanter inveniuntur *Zobolini*, ita, quod non solum nobiles et ignobiles vestiuntur inde verum etiam bubulci et subulci, ac opiliones sua decorant vestimenta in terra illa» (I. fej.). Jornandes szerint pedig: «Hunugari autem hinc sunt nobi, quia ab ipsis pellium murinarum venit commercium». — «Ha a mai magyar — mondja Vámbéry: Magy. Ered. 304. — párduczos őseiről beszél, csak arra a közép-ázsiai szokásra kell gondolnunk, mely szerint a tiszteletet követelő szentek és dervisek még ma is párduczbőrt vetnek vállaikra, valamint Sejbáni költője is hőseit mindenféle ragadozó állatok bőreivel díszítve lépteti föl». A mongolok ellen indult özbegek téli öltözetét ugyanis így írja le a költő: «Az egyiknek ruhája *rókabőr*

volt, a másik *nyestbőrt* öltött magára; az ing helyét *hölgymenyét-* és *evetbőr* pótolta. Hogy a tél hidegétől óvják magokat, állatok bőrével fődtek be térdeiket. Rókabőrbe valának burkolva, testöket úgy szólván rókába dugták bele. A hercegek *czobolybőrbe* burkolóztak. Fáklyához hasonlított Mahmud szultán a fején levő *czobolykalpaggal*; a Karadsik is *czobolybőrben* valának tetőtől talpig». (Sejb. 170—142.) — Ezzel összhangzólag olvassuk a húnokról Ammianus Marcellinusnál: «Öltözetük vászonköntösből és *nyestbőrmentéből* áll» (Thierry, I, 9.).

A mi végre a lábbelit illeti, mind a *csizma*, mind a *saru* neve közös a törökséggel, a mennyiben amaz a törökben *csizme* és *csezme*, emez pedig *sarik* és *csaruk*. Kövály László szerint a lábbeliek anyaga «többire vörös és sárga karmasin, vörös, sárga vagy fekete kordován s végre szattján» (Viseletek és szokások, 34.). S hogy régebben is ilyen színes lábbelit viseltek őseink, tudjuk Kálmán királynak egy, 1100-ban kiadott decretumából, melyben megtiltja a papoknak, hogy hasított ködmenben, sujtásos dolmányban, zöld mentében, *színes saruban* s több efféle világi öltözetben járjanak. E divat hazánk több vidékén maig fönmaradt, mert több helyen a leányok és fiatal asszonyok piros vagy sárga csizmát viselnek. — Állítsunk már most az így felöltöztetett őseink mellé egy, Sejbáni korabeli özbeget süvegesen és dolmányosan, meg egy tatárt, kirgizt vagy bár karakalpakot és kelet-turkesztánt, a ki magas sarkú, hegyes orrú és piros vagy zöld csizmát visel, továbbá azt a huszárosan kipödrött bajuszú török alakot, mely egy, az Azovi tenger környékén talált kőszobron látható: s azonnal tisztában leszünk vele, hogy nemzeti viseletünk mását is ugyanott találjuk meg, a hol hadviselésünk módját és eszközeit (lásd Vámbéry: A török-faj, 38.; Vázlatok Közép-Ázsiából, 249.; és R. Shaw: Reise nach der hohen Tatarei, Jarkand und Kaschgar; Jena, 1876, 409. l.).

A tulajdonképeni, támadó és védő fegyvereken kívül egyéb szereket is kellett vinni magával a magyar harczosnak. Maurikiosz azon utasításainak, melyeket a görög sereg elé szab, bizonyára az avarok és magyarok hadviselése volt a mintaképe, a mint kifejezései is elárulják. Így például ezt mondja: «öltözetük legyen bő és hosszú, *mint az avaroké*»; továbbá: «a sátrak formájában is utánozni kellene *az avarokat és turkokat*» stb. Már most a meny-

nyiben ezt rendeli a görögöknek: «legyenek *táskájokban* tartalék-húrok; övükben legyen *ráspoly* és *árr* ... egy *abrakos tarisznya, patkó*»; hozzá tehetjük, hogy: épen úgy, mint az avaroknál és turkoknál; — mert az világos, hogy egy lovas és íjász népnek szüksége van úgy abrakos tarisznyára és patkóra, mint a húrok tartására való bőrtáskára.

A fegyverzet ezen áttekintése után nem lesz érdektelen, ha bemutatom, hogyan szerelte föl Timur a maga harczosait. Részletes utasításai így hangzanak: «Minden *közembernek* legyen háborúban: *íj, tegez, kard, egy árr, fűrész* (? a franczia fordításban *scie*), *abrakos tarisznya, egy tü, balta, bőrtáska*. Minden *válogatott harczosnak* (*guerriers d'élite*): *sisak, pánczél, kard, íj, tegez*. Az *on basi*-nak (tizedes) legyen: *kard, íj, tegez, pánczélíng*. A *jüz basi*-nak (százados) legyen: *kard, íj, tegez, buzogány, pánczélíng* (la *cotte-de-maille*), *mellvért* (*cuirasse*). A *ming basi* (ezredes) többet vigyen ugyanazon fegyverekből: *pánczélíngek, mellvérték, sisakok, lándzsák, kardok, tegezek és íjak*. Az *első emir*-nek legyen: sátor, két napernyő, egy szépen kidolgozott másik sátor és több fegyver. A *másod, harmad emireknek* és a *generalissimusnak* pedig rangjoknak megfelelően» (Tüzükat-i-Timur, 88—89. l.).

A tábori szerekhez tartozott a sátor is; mert Bölcs Leó ezt mondja az 53. §-ban: «Háború idején a szükséges lovakat magokhoz véve *s békókba* téve, turk *sátraik* közelében őrzik a hadrendezkedéseig». Ennek neve szintén a törökséggel közös, hol e szó *satir*- és *csatur*-nak hangzik. Mily lassan és nehezen szoktak le őseink a nomád étellel együtt járó sátorlakásról, bizonyítja az 1147-ben Magyarországon járt Ottó, freisingeni püspöknek, tudósítása, mely szerint «a magyarok nyáron és őszszel nagyobbára sátrokban laknak, házaik és városaik nyomorúságosak» (l. Magy. Ered. 453.). Sőt a sátorban lakásnak emlékét mind e mai napig föntartotta ez a szólásmód: «fölszedi a sátorfáját», mely kifejezés egész híven festi a nomád embernek egy helyről a másikra költözését. — Timur rendeletei szerint a közemberekből 18, a válogatott harczosok közül pedig öt ember tanyázott egy-egy sátorban. Már az *on basi*-nak s főlebb menve, a *jüz basi*-nak és *ming basi*-nak saját külön sátora volt, az *emireknek* pedig már kettő-kettő.

Tudjuk őseinkről, hogy költözködések alkalmával család-

jaik sátoros szekerekben követték őket; mert ezt határozottan mondja Nestor és Regino s a bécsi képes krónikában is láthatók az ilyen szekerek. Nestor szerint ugyanis: «Sie kamen an der Dneper und standen hier in den Weshen (sátoros szekér), denn sie marschirten, wie die Polovzer» (Schlötzer ford.). Regino pedig ezt írja: «Uxores liberosque secum in plaustris vehunt, quibus coriis, imbrium hiemisque causa tectis, pro domibus utuntur». Ugyanilyen sátoros szekeren szoktak költözködni még a múlt század második felében is a Pontus-vidéki törökök, főként a nogaji tatárok (Vámbéry: A török faj, 655—656.). Kétségen kívül török-tatár nemzetségűek voltak tehát azon, Pontus-melléki skythák is, kikről Herodotos azt írja, hogy sátoraikat kocsin vitték. — Bizonyára ilyen sátoros vagy födeles szekerek voltak a húnoknál is, kikről így ír Ammianus Marcellinus: «Követik őket költözködésekben barmaik s vontatják szekereiket, melyekben családjaik tanyáznak. Itt fonják és varrják a nők a férfiak öltönyeit, itt fogadják férjeik öleléseit, itt hozzák világra gyermekeiket s nevelik fiatalságig». (Thierry, I, 9.) Az ilyen szekereknek okvetetlenül födeleseknek kellett lenniök. — A besenyőkről szintén tudjuk, hogy ökörbőrrel bevont födeles szekereken vitték magok után családjaikat. (Gyárfás, II, 50.) — A kúnokat illetőleg pedig ezt olvashatjuk III. Lászlónak 1279. augusztus 10-dikén kelt oklevelében: «Mostatantól kezdve letelepednek és lemondanak sátraikról és szövetházaikról (tabernacula et domus filtrinæ) s a keresztyének szokása szerint helységekben és épületekben s földhöz erősített házakban laknak». (Gyárfás, II, 338.) — Szekerekről lévén szó, alkalmilag megemlítjük, hogy a tábornak szekerekkel történt körülvételét, illetőleg megerősítését aligha a nyugot-európaiaktól tanulták el ősünk — mint Salamon Ferencz hiszi; — mert alkalmazták ezt már a húnok és avarok (l. Thierry, I: 157, II: 154.), valamint a besenyők és kúnok is. (Gyárfás, II, 50, 93.) Igaz, hogy Bölcs Leó nem említi a szekér-tábort, sőt ezt mondja: «sánczokba nem zárkóznak» s ennek használatáról legelőször csak 1099-ben van történelmi adatunk (legalább tudtommal), azon alkalomból, midőn Kálmán király, Szvatopolk kievi fejedelmet segítvén, Przemisl várát ostromolta; de vajjon a húnok és avarok s a régi törökök is a nyugot-európaiaktól tanulták-e el ezt a védelmi rendszert? Ezt

bajosan lehetne elhinni; mert a nagy tudományú Ahmed Vefik pasa, török szótára II. köt. 738. és 739. lapjain, azt mondja a *tabur* (hajdan még *tabkur*) szóról, hogy ez régen, vagyis a régi törököknél «egymáshoz kötött szekerekből alakított, négyszögű erődöt» jelentett. Ezzel azonos lévén a magyar *tábor* szó, világos dolog, hogy nem a szlávoktól került nyelvünkbe, mert — Miklosich kimutatása szerint ¹⁾ — azokhoz is csak a török nyelvből jutott (bolgár, szerb, orosz, lengyel *tabor*; az ó-szlávban még nem volt meg).

A *békót* is említvén Bölcös Leó (l. fentebb), meg kell jegyezni, hogy ennek is épen úgy török rokonsága van (törökül: *bigau*, *bogau*, *bugav*), mint egyéb lószerszámoknak, milyen például *kantár* — török *kantar*; *gyeplő* — török *jiplik*; *hám* s régi magyar *hamut* — török *kom* és *kamit*, *khamut*; *fék* — török *bek*; *nyereg* — török *jeger* (melyből előbb *nyeger* s ebből metathesissel *nyereg* lett); *kengyel* — törökül *kangaj* (ma az altai tatároknál korcsolyát jelent) stb.

De tudjuk, hogy a magyar nem csak az okvetetlenül szükséges szerszámokkal látta el lovát, hanem, a szó szoros értelmében, fel is díszítette; mint legkedvesebb állatát és harczainak részesét, pazar fényüzéssel cziczomázta fel. — Hogy a török is ilyen díszesen szerelte fel harczyi paripáját, kitünik a Sejbánináme azon helyéből, hol a Sejbáni serege által megtámadott Veli bégnék futásáról ezeket mondja: «sátorában szétszórva maradtak a *lovak nyakékei*, ott maradt igen sok lószerszám, ott maradtak a *különféle színű fékek* is». (Sejb. 218.) — A lónak cziczomázásához tartozott végre az is, hogy — mint Apor Péter írja Metamorphosisában — a *ló farkát vörösre szokták festeni*. E régi és határozottan keleti, helyesebben török szokásnak emlékét mind e mai napig föntartotta egy játékvész, melyet gyermekkoromból ismerek s melyet újabban Halason is hallottam. Az összefogózkodó gyermekek körén belül áll egy leány, kívül pedig egy fiú járkál. A körben álló leány kérdezi:

Mit kerülöd, fordulod

Az én házam táját?

¹⁾ Die türkischen Elemente in den Südost- und Osteuropäischen Sprachen. Wien, 1884.

Mire a fiú így válaszol :

Mert igen megszerettem
A kigyelmed lányát.

De a leány ezt veti neki :

Nem adom én a lányomat
Hintós kocsi nélkül;
A hintóban száz ló legyen
Mind a száznak *festett farka* legyen stb.

Sejbáni az Akhszi melletti táborozás alkalmával kiadván a tovább menésre vonatkozó rendeletet, «íjaikat mindnyájan rendbe hozták, a mennyiben tűz fölé tartva megszáritották; a lovak sörényét vörösre és fehérre festették» (Sejb. 264.). Erre vonatkoznak Tinódinak a «Szegedi veszedelem» című énekében olvasható szavai : «Nagy szép *festett lovak* az mezőn jargálnak, Kikről fő terek elestek, megholtanak».

Az Anonymus által följegyzett nemzeti hagyomány emlékezik zászlóról és harczi kürről is. «Dux vero Arpad . . . suos confortans milites, dicens : o scythici ! . . . strenue et fortiter pugnemus contra Græcos et Bulgaros. Hoc audito Lelu, filius Tosu, *tuba cecinit* et Bulsuu, filius Bogat, *elevato vexillo*, in prima acie contra Græcos pugnatu venire coeperunt». (39. fej. Ki ne venné észre, hogy e szavakban a hegedősök által énekelt naiv eposz egyik részének néhány sora rejtőzik?) Később, például 1070. és 1089. években is említik történeti forrásaink a zászlót, még pedig a cserhalmi csata alkalmával Salamon *selyem lobogóját*, a Kopulcs kúnjaival Temes vizénél történt ütközet alkalmával pedig Szent László *vörös lobogóját*. Hogyan nevezték őseink a zászlót magyar szóval, ma már nem tudhatjuk, de zászlónak semmi esetre sem mondhatták; mert ez, mint régi *zásztó* alakja is mutatja, a pannoniai szlávok nyelvéből került hozzánk (szláv *zasztava*). A kürt azonban megtartotta eredeti nevét, mely a törökben *kürge*-nek hangzik (vesd össze régi *sög*, ma *söt*; *ismég* — *ismét* stb.). Az a kép, melyet a Sejbánináme írója fest Sejbáninak az endidsáni Tembel ellen folytatott harczáról, igen hasonlít az Anonymusnak imént idézett szavai által keltett képhez. «Most a *zászlók* lobogtak a khán oldalánál,

a trombiták győzelmet jósolva harsogtak, a harczy *kürtök* diadalt ígértek s a dobok is pörögtek, biztatva, hogy bizonyos a győzelem, legyetek vígak». (Sejb. 328.) — Volt-e szerepe a *dobnak* őseink hadviselésében, határozottan nem tudhatjuk, neve azonban csak a török nyelv segélyével érthető. Tudvalevő ugyanis, hogy a dob kezdetleges alakja gömb- vagy félgömbszerű s ezt az alakot fejezi ki voltaképen a *dob* szó, melynek mása a török *top*, *tub* (gömb, minden gömbalakú tárgy, golyó stb.). Egyébiránt a *dob* szónak ilyenféle alapjelentése kiérzik a tovább képzett alakokból is, például *dobos*: terhes asszony (kinek hasa dobszerű); *dobasz*: jólakott, sok ételtől felfúvódott; *dobár*: duzzadt, puffadt; *dobzik*: feldagadni, felpuffadni. Lehetséges, hogy őseinknél a dob inkább csak a pogány vallás, illetve Samanizmus szertartásainál szerepelt; de Timur seregében határozottan a parancsnokság jelvénye és eszköze volt; mert az on basi-tól kezdve mindegyik tisztnek volt egy-egy dobja.

Bármilyen volt a zászló, azt a nemzet címere ékesítette, mely Kézai följegyzése szerint *koronás fejű madár* volt, melyet *turul*-nak neveztek s e címert hordták magokkal háborúban egészen Gejcs vezér idejéig. Erdélyország címerén, mint tudjuk, a magyarok jelvénye *kiterjesztett szárnyú sas vagy karvaly*, a székelyeké pedig nap és hold. — Más helyen (lásd: *Turul*. A magyar herald. és geneal. társaság közlönye, 1886. évf. 3. füzet, 124—126. lap) már kimutattam, hogy a törökség egyik részének, tudniillik az arab írók által *gúzok*nak, a bizancziak által pedig *úzok*nak nevezett törzsnek szintén *kiterjesztett szárnyú madár, nagyobb fajta sólyom vagy sas volt nemzeti címerök, melyet szintén turul*-nak neveztek. Ennek a körülménynek, hogy tudniillik a magyarok nemzeti címere is, nevével együtt, ugyanaz volt, a mi a törökségé, bizonyára nagy fontossága és bizonyító ereje van nemzetünk eredetének és rokonságának kérdésében; mert szokat és szokásokat eltanulhat egyik nép a másiktól, — de hogy a nemzeti címer is úgynevezett kölcsönzés tárgya lehessen, már azt nem vagyok hajlandó elhinni.

III.

Tudjuk, hogy az egészben vett magyar nemzet körén belül többféle osztályok voltak, úgy mint: törzsek, nemzetségek, hadak, ágak, s mindegyik osztálynak meg volt a maga feje vagy főnöke; mert Constantinus P. császár határozottan mondja, hogy minden nemzetségnek van külön fejedelme (*ἄρχων*) s hazai krónikáink névszerint is felsorolják a legfelsőbb, vagyis legnagyobb osztálynak, tudniillik a hét törzsnek fejeit (*hetu-moger, septem principales personæ, septem capitanei*). Azt is tudjuk — s föntebb már két helyen is tárgyaltuk — hogy a hadseregnek kisebb és nagyobb osztályai a polgári, helyesebben mondva, a vérségi vagy rokonsági osztályok, azaz törzsek, nemzetségek és ágak szerint alakultak, a mennyiben egyik vagy másik hadosztály nem volt egyéb, mint a vérségi kapocs által összecsatolt több vagy kevesebb számú egyének csoportja. Bizonyítja ezt Bölcs Leó, ki az 53-ik §-ban azt mondja, hogy a táborozó magyar *hadsereg törzsek és nemzetségek szerint* széledt el. Ebből az is bizonyos, hogy az egyes hadosztályok vezérei, parancsnokai nem mások valának, mint az illető törzsnek vagy nemzetségnek, illetve ágnak fejei vagy főnökei; más szóval, a ki otthon, békében volt feje a maga törzsének, nemzetségének stb., ugyanaz volt annak vezére, tisztje háború alkalmával. — Köztudomású dolog, hogy mindez a törökségnél is épen így volt, s föntebb már láttuk is, hogy például a *Mangit, Najman, Kuscsi* stb. nemzetség mind megannyi külön hadosztály volt, vezetettve a háborúban saját nemzetségfőnökeik által, a kik tehát ezen alkalommal valódi katonatisztek valának. — Épen így oszlott a khazarok, besenyők és kúnok nemzete is törzsekre és nemzetségekre. Kazvini szerint ugyanis mindegyik khazar nemzetségnek van saját bírása s ezért, ha a nép között per támad, abba a király nem avatkozik, hanem saját nemzetségi főnökeik intézik el az ügyet. (Gyártás, II, 15.) Constantinus Porphyrogenitus tanúsága szerint pedig a besenyő nemzet nyolcz törzsből és negyven nemzetségből állott, mely osztályok külön-külön területen lakván, saját főnökeik igazgatták őket (u. o. 17.). Végre a kúnokról is tudjuk, hogy nem egyseges nemzettestből állottak, hanem számos törzsekre és nemzet-

ségekre valának oszolva, úgy hogy mindegyik osztálynak külön feje volt s mindegyik osztály a többitől függetlenül cselekedett és intézte el ügyeit (u. o. 154.). Még IV. Lászlónak 1279. évi augusztus 10-dikén kelt oklevelében is ezt olvashatjuk: «Ezen kún urak és nemesek és a kúnok közönsége országunk nádorának biráskodása alá fognak tartozni, ki felettök biráskodni fog, *mellette ülvén azon biró vagy főnök, mely minden nemzetségben lesz rendelve*, úgy mint ez nagyatyánk ideje óta megtartatott» (u. o. 341.).

E szerint a hányféle osztály volt az egész nemzetben s következőleg a hadseregben is, annyiféle hadi tisztségnek is kellett lenni. Krónikáink csak kétféle osztályt említenek, tudniillik a hét törzsnek és a száznyolcz nemzetségnek osztályát; más, későbbi forrásokból, ezeken kívül, még nemeket és ágakat ismerünk. Kézai és Turóczy csak háromféle tisztet említ, úgy mint *capitaneus* (a törzsek fejei, tehát összesen hét), *centurio* (százados), és *decanus* (tizedes). Már pedig az kétségtelen dolog, hogy a nemzetben és hadseregben nem kétféle osztály s nem háromféle tisztség volt, hanem mindenesetre több. Vegyük csak vizsgálat alá a krónikák adatait a honfoglaló magyarok hadseregének számáról. Kézai ezt mondja: «hét seregre oszlának, úgy, hogy mindegyik seregnek a századosokon és tizedeseken kívül egy-egy kapitánya legyen . . . vala pedig mindegyik seregben 30,000 fegyveres vitéz» (II. könyv, 1. fej. 2. §.). Turóczy szerint pedig: «nam in secundo eorum de Scythia egressu de centum et octo tribubus *ducenta et sedecim milia*, de unaquque scilicet tribu *duo milia* armatorum excepto familiae numero eduxisse perhibentur». Az egész hadsereg tehát 210,000 vagy 216,000 emberből állott volna, olyanformán, hogy minden egyes *nemzetségben* 2000 s minden egyes *törzsben* 30,000 harczos volt. E szám, nézetünk szerint, igen nagy (lásd bővebben Vámbéry: Magy. Ered. 431—432. l.); egyébiránt célunkra nézve mindegy: akár a legnagyobb, akár a legkisebb számot vesszük. Tegyük fel tehát, hogy a 108 nemzetségben egyenkint nem kétezer, hanem csak 1000 harczos volt (s ez már természetesen a lehető legkisebb szám), ennél fogva az egész hadsereg csak 108,000 emberből állott, a hét törzs mindegyikére körülbelül 15,000 esvén. Már most vegyük fontolóra, hogy krónikáink háromféle hadi tisztje közül a kapitaneus (vagy principalis persona) a törzsek feje, illető-

leg vezére, parancsnoka levén s mint ilyen legalább is 15,000 ember fölött rendelkezvén, e források szerint utána a centurio s erre a decanus következett volna, kik közül amaz száz, emez pedig tíz ember parancsnoka volt. Az ilyen felosztás, illetve vezérlés lehetlenségét első pillanatra átláthatja mindenki. Kétségtelen tehát, hogy volt, mert a dolog természete szerint kellett is lenni még egy hadi osztálynak és tisztségnek (a capitaneus és centurio között) s ennelfogva vérségi köteleken alapuló polgári osztálynak is. Egyébiránt magokból az idézett krónikákból is ki lehet érteni mind a hiányzó negyedik osztályt, mind a negyedik hadi tisztséget, ha a zavart eloszlatjuk. A legnagyobb körű hadi osztály ugyanis, mint tudjuk, a törzsek osztálya, melyeknek vezére, vagy parancsnoka a capitaneus. E hét törzs körén belül áll a 108 nemzetség osztálya, melyek mindegyikében 2000 ember volt a krónikák szerint, de a melyek nem említik ezek vezéreit vagy főnökeit. Azonban emlétenek századost és ez után tizedest, a mely tisztségek megfelelő hadi osztályok létezését bizonyítják. Világos immár, hogy az egész nemzet kebelében s következőleg a hadseregben is *négyszéle* osztálynak kellett lenni, miből természetesen az következik, hogy hadi tisztség is *négyszéle* volt. Hogyan nevezték őseink ezen osztályokat és tisztségeket külön-külön, azt nem tudjuk, legfőlegb sejtethjük. A legfelsőbb osztályt, a milyen hét volt, ma *törzsnak*, az utána következőt pedig, a milyen 108 volt, *nemzetségnek* szokás nevezni. A «Maros-Székbén 1401—1515 közt hadnagyságot és biróságot nemek és ágak rendje szerint viseltek lajstroma»-ból (lásd: Századok, 1868. évf. X. füzet) pedig az tűnik ki, hogy a legalsó, vagyis legkisebb körű osztály neve *ág*, a fölötte való, nagyobb körű osztályé pedig *nem* volt. Mivel pedig ezen lajstromban mindenütt úgy olvashatjuk, hogy a *had-nagyság* ezen *nemben* ezen *ágon* volt, e kifejezésből azt érthetjük, hogy a *nem* fölött való, szélesebb körű osztály neve nem *nemzetség*, hanem *had* volt, vagy legalább is azt, hogy a *had* és *nemzetség* szók, mint ugyanazon osztály nevei, szinonimák voltak. — A mi már most ezen osztályok főnökeinek, illetőleg parancsnokainak méltóságneveit illeti, tudjuk, hogy a legfelső osztály tisztjeit krónikáink *capitaneus* vagy *principalis personának*, Constantinus császár pedig *άρχων*-nak nevezi, de az eredeti magyar név nem maradt fenn. Legvalóbbszínű azonban,

hogy őseink ezeket *vezéreknek* nevezték. A második osztály neve *had* lévén, ennek fejei mindenesetre a *had-nagyok* valának (számszerint 108), t. i. a hadnak *nagyjai* (v. ö. *fol-nagy*, *nász-nagy* stb.; törökül is *ulug*, azaz «nagy»). A *nemek* osztályának a krónikák *centurio*-ja, az *ágaké*nak pedig ugyanazok *decanus*-a felel meg, de magyar nevök ismeretlen. — Mindezeknek megfelelőleg a török-tatár népeknél is négyféle osztályt s a hadseregben négyféle tisztséget találunk. Nevezetesen úgy Ahmed Vefik, mint Sejkh Szulejmán eredeti török szótára szerint egy-egy török nép (*ulusz*) mindenek előtt több *il*-re, minden *il* több *ujmak*-ra, minden *ujmak* több *boj*-ra s minden *boj* több *uruk*-ra oszlik. Timur hadseregében pedig a következő négyféle tisztség volt, alulról fölfelé haladva: *on basi* (tizedes), *jüz basi* (százados), *ming basi* (ezredes), *beg* vagy *emir*.

Kétségtelen dolog, hogy a magyar törzsek a vérszerződés létrejöttéig egymástól teljesen függetlenül éltek saját törzsfőnökeik alatt, semmi más nem fűzvéen őket egymáshoz, mint a nyelv, vallás, szokások és intézmények azonossága. Nem képezték egységes nemzetet, nem volt nálok monarchikus kormányforma s fölöttük centralis hatalom, épen úgy nem, mint a húnok, avarok, bolgárok, khazarok, besenyők és kúnok fölött sem. E körülményből érthető úgy a magyaroknak három részre szakadása, mint az említett népeknek oly sok felé szétszóródása vándorlásaik és harcaik alkalmával, valamint az a körülmény is, hogy a vezérek korabeli rabló hadjáratokat csak egyes törzsek intézték függetlenül a nemzet összeségétől. Csak Árpádkorában kezdődött a magyarok rendezettebb államélete, ekkor léptek egymással szorosabb viszonyba a törzsek és nemzetségek, belátván azt, hogy ha más népekkel szemben állást akarnak foglalni s nagyobb tettet véghez vinni, sokkal jobb, ha egy közös főnek vagy vezérnek hódolnak, vagyis *egy* ember kezébe teszik a főhatalmat. Ez volt az oka ezen egyesülésnek, a centralis hatalom, vagy monarchikus kormányforma életbeléptetésének Anonymus szerint, a mennyiben így nyilatkozik: «Septem principales personæ, qui hetu-moger vocantur, libera voluntate et communi consensu elegerunt sibi ducem ac præceptorem» (V. fej.), míg Constantinus császár szerint a khazar khagan ösztönözte volna őket arra, hogy magok közül fejedelmet válaszszanak. De

nem az igazi okot akarjuk ezúttal földeríteni, csak azt szándékunk kiemelni, hogy a hét törzsfőnök, az egész nemzet egyesülését magában foglaló, kölcsönös szerződést egészen törökös módon erősítette vagy pecsételte meg vérevel, a mennyiben Anonymus szerint «more paganismo *fusis propriis sanguinibus in unum vas ratum fecerunt juramentum*» (V. fej.). Árpád fejedelemmé választásának tehát mind a két actusa törökös szokás; mert a paizson való fölemelést már föntebb tárgyaltuk, a vérszerződéssel egyező török szokásról pedig ezt mondja Vámbéry «Primitive Cultur des turko-tatarischen Volkes» (Leipzig, 1879.) című művében: «*Die Schwörenden öffneten sich gegenseitig die Armader, liessen ihr Blut in einen Gefäss fließen und tranken dasselbe. Schwören heisst daher im türkischen and icsmek, wörtlich Segen trinken*». — Ezzel összhangzólag a thráciai kúnok is ősi pogány szokásuk szerint pecsételték meg Balduinnal kötött szerződésüket 1239-ben, a mennyiben a szerződő felek megbizottjai fölmetszett ereikből véreket egy ezüst kehelybe csurgatták, e vért borral és vízzel vegyítve megitták s ekkor azt mondták, hogy ők már most vértestvérek. (Gyárfás, II, 204.) Ilyen szertartással teheték le ugyanezen évben Kuthen kúnjai is a hűségi eskűt IV. Béla előtt. — A testi-lelki vagy benső barátot jelentő török *kan-kardas* (vér-testvér) kifejezés is e szokásban leli magyarázatát.

Végre még azt akarjuk megemlíteni, hogy a vezérek korabeli ősmagyar föméltóságoknak nevei is a törökséggel közösek s csak a török nyelv segélyével érthetők és magyarázhatók meg.

Constantinus császár ugyanis ezt mondja a turkokról, azaz a magyarokról: «Első fejük az Árpádész nemzetségéből fejedelem és két másík, a *gulasz* és *karkhasz*, kik birói tisztet viselnek. S tudni kell, hogy *gulasz* és *karkhasz* nem tulajdonnév, hanem méltóság». Ibn Daszta pedig ezt írja: «A magyarok a törökök nemzetségéhez tartoznak. Főnöküket *كندة* (*kende* vagy *kündü*)-nek nevezik. E név különben csak királyukat illeti, mert tulajdonképeni uralkodójuk neve *dsula*, kinek parancsait minden magyar ember követi s ki egyedül határoz támadás, védelem s effélék fölött». Constantinusnál még e magyarázatot találjuk: «Tudni kell, hogy Bulesu, a *karkhasz*, fia *Kalésznak*, a *karkhasz*nak és hogy *Kalész*

tulajdonnév, a karkhász szó pedig méltóságnév, valamint a gülasz is, mely nagyobb a karkhásznál».

Előttünk áll három méltóságnév: *gülasz* (Γύλας) vagy *dsula*, *karkhász* (Καρχας) és *kündü* (vagy *köndü*). Világos, hogy a *gülasz* es *dsula* egy és ugyanazon szó, mivel a magyar *gy* hangot a görög író csak *g*-vel, az arab író pedig csak *ds*-vel adhatta vissza, valamint az is, hogy a *gülasz* végén már görög nominativusi rag van, épen úgy, mint a *karkhász* s a szintén Constantinusnál található *Arpadész*, *Taszész* (Tas), *Bulczusz* (Bulesu) stb. szók végén s ennél fogva e két szó magyarul *gyula* és *karkha*-nak hangzott. Az idézett két író szavaiból világos továbbá az is, hogy a *gyula* generallissimus vagy hadügyminiszter-féle, a *karka* pedig országbíró volt, amaz a katonai, emez a polgári hatalom gyeplőjét tartván, melynek két szára csak a fejedelem kezében ért össze. A *gyula* név e szerint nem más, mint a török *gyala*, melynek jelentése a szibériai tatároknál «Fürst», a *karka* pedig — mely méltóság, a mint Constantinus szavaiból kitűnik, apáról fiúra szállott — ugyanaz a méltóság és szó, a mi a régi török *karacsi*, azaz: «Aufseher, in den tatarischen Khanaten Titel des höchsten Würdenträger des Reiches, der in einigen Adelsgeschlechtern erblich war» (Zenker szótára; e szó a tobolszki tatárok nyelvében *karaguczi*-nak hangzik). A mi végre a *kündü* szót illeti, ennek jelentése nem egészen világos az illető forrásban, de az bizonyos, hogy azonos vele az a *kündü* szó, melylyel Ibn Fozlan szerint a khazarok nevezték a khakan után álló méltóságviselőt, tudniillik a *kündü khakan*-t. De bármit jelentsen is ez a szó, annyi bizonyos, hogy valamely főbb tisztviselő czíme volt s nem lehet más, mint a török *kündü* szó, mely az Altai hegység környékén lakó törököknél szintén méltóságnév s egy főbb tisztviselő czíme (lásd Budagov L. szótára. II. köt. 165. lap).

THURY JÓZSEF.